

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

«Magistratura Mərkəzi»

Əlyazması hüququnda

İsrafilov Rəşad Ənvər oğlu

*«Auditdə və idarəetmə təhlildən istifadə olunması və onun təkmilləşdirilməsi
yolları» mövzusunda*

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı

İİM-060402 «Mühasibat uçotu və audit»

Magistr proqramının rəhbəri:

prof. Daşdəmirov Ə.İ.

Elmi rəhbər:

prof. Hacıyev R.Ş.

Kafedra müdiri:

prof. Səbzəliyev S.M.

BAKİ – 2015

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3
I FƏSİL AUDİTDƏ İSTİFADƏ EDİLƏN ANALİTİK PROSEDURALARIN NƏZƏRİ VƏ PRAKTİKİ ƏSASLARI	6
1.1 Analitik proseduralar-auditor yoxlamalarının təşkilinin mühəm elementi kimi	6
1.2. Auditdə istifadə edilən analitik proseduraların növləri	13
1.3. Auditor yoxlamaları zamanı istifadə olunan analitik proseduraların tətbiqi alqoritmi	16
II FƏSİL AUDİTOR YOXLAMALARI ZAMANI ANALİTİK PROSEDURALARDAN İSTİFADƏ EDİLMƏSİ VƏ ONUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ PROBLEMLƏRİ	24
2.1. Biznes-plan mərhələsində istifadə olunan analitik proseduralar və onların təkmilləşdirilməsi istiqamətləri	24
2.2. Auditin yekun mərhələsində tətbiq edilən analitik proseduralar və onların yaxşılaşdırılması problemləri	35
2.3. Analitik prosedurların tətbiqi əsasında rentabelliyn təhlili və qiymətləndirilməsi	68
NƏTİCƏ	73
ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	76

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Məlumdur ki, bazar münasibətlərinə keçidlə əlaqədar olaraq təsərrüfat subyektlərinin istehsal və kommertiya fəaliyyətinin idarə edilməsində yeni iqtisadi kateqoriya və terminlərdən istifadə olunur, köhnə anlayışlar başqa məzmun daşıyır. Belə bir şəraitdə idarəetmənin mühüm funksiyalarından biri sayılan nəzarət bazar iqtisadiyyatının əsas elementi kimi öz rolunu saxlayır və menecmentin bütün səviyyələrini zəruri informasiya ilə təmin etməyə imkan verən dövlət və auditor nəzarət formalarından istifadə edilir. Aydınır ki, maliyyə informasiyalarından düzgün və səmərəli istifadə kapital bazarının fəaliyyətinin effektivliyini yüksəltməyə, müxtəlif iqtisadi qərarların nəticələrini qiymətləndirməyə və proqnozlaşdırmağa imkan verir. Məhz bu məqsədlə həyata keçirilən auditor nəzarəti təsərrüfat subyektlərinin istehsal və kommertiya fəaliyyətinin məzmunu və məqsədi haqqında məlumat əldə etmək üçün iqtisadi təhlilin müxtəlif metodikalarından və alqoritmlərindən istifadəni nəzərdə tutur.

Xarici ölkələrdə və respublikamızda auditin inkişaf təcrübəsi göstərir ki, müasir bazar münasibətləri şəraitində auditor firmalarının fəaliyyətində analitik işlərin rolu artır və kompleks xarakter daşıyır. Aydınır ki, təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinin idarə olunmasında ödəmə qabiliyyəti, dövriyyə kapitalının dövr sürəti, sahibkarlıq subyektlərinin işgüzar fəallığı, maliyyə sabitliyi və s. haqqında ətraflı informasiyaya obyektiv zərurət yaranır. Bundan başqa, müasir dövrdə sahibkarları və investorları yalnız müəssisənin cari və perspektiv maliyyə vəziyyəti deyil, eləcə də qəbul edilmiş idarəetmə qərarlarının gözlənilən nəticələri və strateji məqsədlərə çatmaq imkanları maraqlandırır. Məhz buna görə də, təsərrüfat təcrübəsində auditor yoxlamalarının aparılması zamanı iqtisadi təhlilin bir növü kimi maliyyə təhlilindən geniş istifadə olunur. Məlumdur ki, auditdə maliyyə təhlili dedikdə təsərrüfat subyektlərinin maliyyə mexanizminin dərk edilməsi, onun operativ və investisiya fəaliyyəti üçün resursların yaradılması və istifadəsi metodu başa düşülür. Praktikada, auditin təşkilinin planlaşdırma, auditor yoxlamalarının aparılması və onun nəticələrinin rəsmiyyətə salınması kimi müxtəlif mərhələlərində maliyyə təhlili həyata keçirilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bazar münasibətləri şəraitində Azərbaycan Respublikasında auditin təşkilinin hüquqi və normativ bazası tam formalaşdırılmışdır. Ona görə də müasir dövrdə respublika ərazisində fəaliyyət göstərən daha böyük auditor təşkilatları özlərinin firmadaxili standartlarının tətbiq edilməsini məqsədəuyğun sayır. Nəzəriyyə və praktikada həmin standartlardan bəziləri maliyyə təhlilinin analitik proseduralarını əhatə edir. Xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, dissertasiya işində öyrənilər bir sıra nəzəri və praktiki problemlər indiyə qədər ölkəmizin xüsusi ədəbiyyatlarında və elmi-tədqiqat işlərində geniş müzakirə olunmamışdır. Bununla yanaşı iqtisadi ədəbiyyatlarda maliyyə təhlilinin metodikasının yüksək səviyyədə işlənib hazırlanmasına baxmayaraq onun auditor fəaliyyəti ilə əlaqəsinin xarakterinin açılması metodoloji və praktiki problem olaraq qalır.

Məlumdur ki, maliyyə təhlilinin nəzəri və praktiki problemləri Bakanov M.İ., Efimova O.V., Kreynina M.N., Novruzov V.T., Neqəşev E.V., Mahmudov İ.M., Paliy V.F., Sayfulin R.S., Səbzəliyev S.M., Stoyanov E.A., Stoyanova E.S., Şeremet A.D., İsmayılov N.M. kimi iqtisadçı alimlərin tədqiqat predmetini təşkil edir. Bundan başqa auditin təşkilinin metodologiyası və metodikası Arens E.A., Karmaykl D.R., Lobbek, Robertson K.R. və digər xarici ölkə müəlliflərinin əsərlərində geniş şərh edilmişdir. Ölkəmizin və Rusiyanın tanınmış iqtisadçılarından Novruzov V.T., Şeremen A.D., Aedreyev V.D., Danilevski Y.A., Stukov S.A. və başqalarının əsərlərini buna misal göstərmək olar.

Yuxarıda adları sadalanan müəlliflərin audit və iqtisadi təhlilin problemlərini birgə tədqiq etmiş və bir qayda olaraq buna auditor işinin yekunu və ya əlavə xidmət kimi baxılması məqsədəuyğun sayılmışdır. Bundan başqa əksər iqtisadi ədəbiyyatlarda maliyyə iqtisadi təhlilin nəticələri yalnız son mərhələ kimi deyil, eləcə də auditor yoxlamalarının planlaşdırılması üçün vasitə kimi nəzərdən keçirilir. Yuxarıda sadalanan problemlər magistr buraxılış dissertasiya işi mövzusunun seçilməsini şərtləndirmiş, onun aktuallığını və tədqiqatın əsas istiqamətlərini müəyyən etmişdir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Auditor yoxlamalarının planlaşdırılması, auditor arayışının hazırlanması mərhələsində analitik proseduralardan istifadə edilməsi metodikasının nəzəri cəhətdən işlənib hazırlanması və praktikada geniş tətbiq edilməsi buraxılış işinin əsas məqsədini təşkil edir. Həmin məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələr kompleksi müəyyən olunmuş və müvəffəqiyyətlə həll edilmişdir:

- ölkə və xarici təcrübənin ümumiləşdirilməsi əsasında auditin mahiyyətinin və respublikanın iqtisadi həyatında onun yeri və rolunun müəyyən edilməsi;
- auditdə istifadə olunan analitik proseduraların nəzəri, praktiki və metodoloji əsaslarının işlənib hazırlanması;
- auditor yoxlamalarının aparılması prosesi ilə analitik proseduraların tətbiqi mexanizminin qarşılıqlı əlaqələrinin müəyyən olunması;
- auditin təşkili prosesinin və onun idarə edilməsinin konkret alqoritmlərinin əsaslandırılması;
- auditor yoxlamaları zamanı analitik proseduraların istifadə edilməsi mexanizminin işlənib hazırlanması.

Dissertasiya işinin nəzəri və metodoloji əsasını auditin və maliyyə təhlilinin problemlərinə həsr olunmuş respublika və xarici ölkə iqtisadçılarının fundamental tədqiqatları, beynəlxalq audit standartları, mühasibat uçotu, audit və vergitutma üzrə əsas normativ-hüquqi sənədlər və bir sıra tanınmış auditor firmalarının fəaliyyət təcrübəsi təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi analitik proseduralardan istifadə olunmaqla auditor yoxlamalarının aparılması metodikasının təkmilləşdirilməsi ilə bağlı kompleks praktiki məsələlərin qoyuluşu, nəzəri jəhətdən əsaslandırılması və həll edilməsindən ibarətdir. Tədqiqat prosesində elmi yenilik sayıla biləcək aşağıdakı nəticələr əldə edilmişdir:

- xaricdə və respublikada işlənib hazırlanmış metodikaların tənqidi təhlili nəticəsində «analitik proseduralar» anlayışının mahiyyəti, məzmunu dəqiqləşdirilmiş və onun məqsədi müəyyən olunmuşdur;

- analitik proseduraların növləri müəyyən edilmiş və ölkənin audit təcrübəsində onlardan istifadə imkanları araşdırılmışdır;

- auditin planlaşdırma və son mərhələsində analitik proseduraların tətbiqinin ilkin şərtləri müəyyən edilmişdir;

- respublikada auditor yoxlamalarının aparılması zamanı istifadə olunan analitik proseduraların tətbiqi alqoritmləri işlənilib hazırlanmışdır;

- analitik proseduralardan istifadə sahəsində mövcud olan xarici təcrübənin ümumiləşdirilməsi və tətbiqi imkanlarının öyrənilməsi auditorun «analitik proseduraların məqsədinin təyin olunması», «təhlil metodunun və informasiya bazasının seçilməsi», «analitik qərarların qəbul olunması üçün kriteriyaların müəyyən edilməsi», «nəticələrin ümumiləşdirilməsi», «yekun qərarın əldə edilməsi» kimi fəaliyyət ardıcılığını müəyyən etməyə imkan vermişdir:

- auditor yoxlamalarının planlaşdırma və son mərhələləri üçün zəruri olan analitik proseduraların real fəaliyyət göstərən müəssisənin audit prosesində tətbiqi variantı təklif edilmiş və onlardan istifadənin səmərəliliyi nəzəri və praktiki cəhətdən əsaslandırılmışdır.

Aparılmış tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti Respublika Auditor Palatasının təcrübəsində alınmış praktiki nəticələrin tətbiq edilməsinin mümkünlüyü ilə təsbit olunmuşdur. İşin nəticələri auditor standartlarının hazırlanmasında da istifadə oluna bilər.

İşin həcmi və strukturu. Magistr dissertasiya işi giriş, iki fəsil, nəticə və təkliflərdən, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

I FƏSİL. AUDİTDƏ İSTİFADƏ EDİLƏN ANALİTİK PROSEDURALARIN NƏZƏRİ VƏ PRAKTİKİ ƏSASLARI

1.1. Analitik proseduralar-auditor yoxlamalarının təşkilinin tərkib elementi kimi

Auditor yoxlamalarının aparılması zamanı istifadə edilən analitik proseduralar əsas iqtisadi göstəricilərin və parametrlərin təhlilini, mühasibat məlumatlarının faktiki məlumatlarla, uçot məbləğlərinin auditor tərəfindən hesablanmış rəqəmlərlə müqayisəsinə əhatə edir. Göründüyü kimi, idarəetmənin ən mühüm funksiyalarından biri sayılan auditdə analitik proseduralar auditor yoxlamalarının həyata keçirilməsi prosesində auditora köməklik göstərilməsi və müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin kompleks təhlilinin aparılması məqsədilə tətbiq olunur. Bundan başqa bütün proses ərzində analitik proseduralardan istifadə aparılan auditin keyfiyyətinin yüksəlməsinə və sərf edilən vaxtın azalmasına bilavasitə müsbət təsir göstərir.

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir bazar münasibətləri şəraitində auditdə istifadə olunan analitik proseduralara iki mövqedən yanaşmaq mümkündür. Birinci halda auditor mühasibat və maliyyə hesabatlarının reallığını və obyektivliyini sübut etməyə imkan verən parametrlər blokunu müəyyənləşdirir. İkinci halda analitik proseduralar auditin müxtəlif mərhələlərində tətbiq edilən zəruri auditor proseduraları kimi nəzərdən keçirilir. Fikrimizcə, auditdə analitik proseduraların tətbiqinin zəruriliyi uçotda, eləcə də mühasibat və maliyyə hesabatlarında əks etdirilmiş və araşdırmaq üçün seçilmiş göstəricinin reallığının və doğruluğunun yoxlanılması ilə izah oluna bilər. Aydın ki, auditin aparılması zamanı aşkar edilmiş bütün nöqsanlar haqqında faktların toplanılması analitik proseduralar vasitəsilə həyata keçirilir. Lakin, auditor yoxlamalarının aparılma müddətinin məhdud olması, yerinə yetirilən iş və xidmətlərin dəyərinin sifarişçi ilə bağlanmış müqavilə əsasında qabaqcadan razılaşdırılması səmərəli auditor proseduralarının seçilməsi problemini meydana çıxarır. Bu zaman həmin proseduralardan faktiki nəzarətin, təftişin və yoxlamanın üsullarının və digər analitik proseduraların fərqləndirilməsi obyektiv zərurətə çevrilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, auditin aparılması prosesinin müxtəlif mərhələlərində auditor özünün ixtisas səviyyəsinə və tədqiqat obyektinin xarakterinə görə yuxarıda sadalanan proseduralardan birini seçir. Lakin, təcrübədə auditor bu və ya digər faktın təsdiqi üçün reqlamentdə nəzərdə tutulmayan bir neçə auditor prosedurasından istifadə edir və onların tətbiqi «ümumidən fərdiyə-yoxlama prinsipi» üzrə həyata keçirilir. Bundan başqa, uçot obyektlərinin və maliyyə hesabatların yoxlanılması,

səhvlərin aşkara çıxarılması və qiymətləndirilməsi auditin aparılması zamanı tətbiq edilən analitik proseduraların nəticəsi kimi çıxış edir. Bir sıra hallarda auditor proseduraları analitik proseduralar vasitəsilə əvvəlcədən müəyyən olunmuş faktların təsdiqinə yönəldilir. Bu zaman, audit prosesində istifadə olunan analitik proseduraların tətbiqi qaydaları müxtəlif ola bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, auditor yoxlamalarının həyata keçirilməsi prosesində analitik proseduraların tətbiqinin zəruriliyi və onun mexanizmi Amerika ictimai diplomlu mühasiblər institutu tərəfindən 1988-ci ildə müəyyən edilmiş 56 saylı audit standartı (SAS №56) əsasında tənzimlənir. Fikrimizcə, həmin standart və onun tətbiqi qaydaları auditor yoxlamalarının ölkə təcrübəsində də müvəffəqiyyətlə istifadə edilə bilər. Xarici təcrübənin öyrənilməsi və audit standartlarının hazırlanmasında iştirak edən mütəxəssislərin tədqiqatları auditin həyata keçirilməsi prosesində analitik proseduraların tətbiqini mütləq şərt sayır. Beynəlxalq təcrübədə geniş tətbiq olunan SAS №56 audit standartlarına görə analitik proseduralar maliyyə və qeyri-maliyyə xarakterli məlumatlar arasında ehtimal olunan nisbətlərin öyrənilməsini və auditor tərəfindən müəyyən edilmiş məbləğlə faktiki məbləğin müqayisəsi əsasında maliyyə informasiyalarının qiymətləndirilməsi nəzərdə tutur. Xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, auditin bir neçə konkret məsələsinin həlli prosesində tətbiq olunan analitik proseduralar lazımi miqdarda sübutları və faktları əldə etməyə imkan verir. Lakin, əksər hallarda analitik proseduraların tətbiqi ilə yanaşı auditin konkret nəticələrini təsdiq edən faktların əldə edilməsi məqsədilə əlavə informasiyaya ehtiyac yaranır. Həmin informasiyanın tədqiqi uçot sistemi vasitəsilə əks etdirilmiş məlumatların tamlığı, doğruluğu və qanuniliyi barədə auditorun rəyini təsdiq edir. Belə bir şəraitdə analitik proseduraların nəticələrinə inam auditin aparılmasında Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinin tələblərinə riayət edilməsi, auditor yoxlamalarının və digər auditor xidmətlərinin keyfiyyətli həyata keçirilməsi, aşkar edilmiş bütün nöqsanlar, mühasibat uçotunun aparılması və hesabatların tərtibi ilə bağlı səhvlər haqqında sifarişçinin rəhbərliyinə məlumat verilməsi kimi faktorlardan asılıdır. Bundan başqa, auditin beynəlxalq normativləri çərçivəsində analitik proseduraların nəticələrinə inam dərəcəsinin aşağıdakı amillərdən asılı olduğu xüsusi vurğulanır: 1)

hesabat göstəricilərinin kəmiyyət baxımından maddiliyi; 2) auditor yoxlamaları zamanı istifadə olunan analitik proseduraların tətbiqi alqoritminin mövcudluğu; 3) analitik proseduraların tətbiqindən alınan nəticələrin dəqiqliyi.

Nəzəriyyə və praktikada əksər auditorlar analitik proseduraların yerinə yetirilməsi nəticəsində əldə edilmiş informasiyanın kifayət qədər əsaslı və real olmadığını iddia edir. Bununla əlaqədar olaraq, audit prosesində auditorlar əsas diqqəti yenidən hesablaşma, baxış, təsdiqetmə və sənədləşdirmə kimi proseduralara yönəldir və onların fikrincə son nəticədə məqbul informasiya əldə olunur. Bəzi hallarda audit zamanı mühasibat uçotunun aparılması və hesabatların tərtibi ilə bağlı nöqsanlar haqqında faktların əldə edilməsi məqsədilə müxtəlif auditor proseduralarının həyata keçirilməsinə çoxlu vaxt sərf olunur. Fikrimizcə, mühasibat və maliyyə hesabatlarını diqqətlə nəzərdən keçirməklə buraxılmış nöqsan və çatışmazlıqlar haqqında obyektiv informasiya əldə etmək mümkündür. C.Robertsonun «Audit» əsərində Amerika ictimai diplomlu mühasiblər institutu tərəfindən aparılan tədqiqatdan misal gətirilir. Auditorların fikrincə, audit zamanı tətbiq olunan analitik proseduralar 27,1% səhvin aşkar edilməsinə və 18,5% proqnozlaşdırılmasına kömək göstərir. Bütövlükdə götürdükdə «qeyri-dəqiq» proseduralar 45,6% səhvi aşkar edir. Qaydaya görə həmin proseduralar auditor yoxlamalarının ilkin mərhələsində həyata keçirilir. Fikrimizcə, audit zamanı sonrakı proseduraların müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi yoxlamaların ilkin mərhələsində tətbiq olunan analitik proseduraların nəticəsindən birbaşa asılıdır. Buna misal olaraq auditor yoxlamalarının ilkin mərhələsində həyata keçirilən baxış prosedurasını misal göstərmək olar. Aydındır ki, bu prosedura analitik proseduraların yerinə yetirilməsi zamanı aşkar edilməsi mümkün olan səhvlərin müəyyən olunmasına təminat vermir. Bundan başqa, analitik proseduralar sözün dar mənasında ilkin sənədlərə, sintetik və analitik uçot reqistrlərinə əsaslanan müfəssəl proseduralara nisbətən ucuz başa gəlir. Lakin, təcrübədə «dəqiq» informasiya təqdim edən bəzi proseduraların nöqsan və çatışmayan cəhətləri mövcuddur. Yerinə yetirilən audit işinin mürəkkəblik dərəcəsi ilə auditorların ixtisas səviyyəsinin uyğun gəlməməsi, ilkin sənədlərdə, uçot registrlərində və maliyyə hesabatlarında əks etdirilmiş məlumatlarla yoxlamaya

təqdim olunmuş informasiya arasında fərqi mövcudluğu kimi faktlar buna misal göstərilə bilər.

Məlumdur ki, analitik proseduralardan auditor yoxlamalarının müxtəlif mərhələlərində (planlaşdırma; yoxlamaların aparılması; auditor rəyinin hazırlanması) istifadə olunur. Lakin, analitik proseduraların məzmunu auditin həyata keçirilmə mərhələlərindən asılı olaraq dəyişə bilər. SAS 56 sayılı «Analitik proseduralar» (AU, 329-cu bölmə) adlı auditor standartları haqqında əsasnamədə auditor yoxlamalarının planlaşdırılması prosesində analitik proseduralardan istifadə zəruri tələb kimi irəli sürülür. Ona görə də auditor audit zamanı sifarişçinin biznes fəaliyyətinə, analitik və sintetik hesablar üzrə qalıqların dəyişməsinə, işgüzar əməliyyatlara və təsərrüfat subyektləri üçün tipik olmayan əlaqələrə xüsusi diqqət yetirir. Bundan başqa, faktiki məlumatların ötən ilin informasiya və cari ilin biznes-plan göstəriciləri ilə müqayisəsi əlverişli və əlverişsiz meyllərin, standartdan kənarlaşmaların, maliyyə və investisiya fəaliyyətinin xüsusiyyətlərinin aşkara çıxarılmasında auditorun işini asanlaşdırma bilər. Məhz bu baxımdan, sifarişçinin və iqtisadiyyatın eyni sahəsində fəaliyyət göstərən oxşar firmaların maliyyə və investisiya fəaliyyətinin nəticələrinin müqayisəsi planlaşdırma mərhələsi üçün zəruri analitik prosedura hesab olunur.

Məlumdur ki, bazar münasibətləri şəraitində təşkil olunan auditin planlaşdırma mərhələsində həyata keçirilən analitik proseduraların başlıca vəzifəsi mühasibat və maliyyə hesabatlarında faktiki səviyyədən fərqlənən göstəricilər əks etdirilmiş bölmələrin müəyyən edilməsi sayılır. Fikrimizcə, analitik proseduraların köməyi ilə sifarişçinin istehsal və kommertiya fəaliyyətinin xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaq və maliyyə informasiyalarının formalaşması sahəsində yaranan problemləri, eləcə də auditor riskinin səviyyəsini müəyyən etmək mümkün olur. Bundan başqa, planlaşdırma mərhələsində həyata keçirilən analitik proseduralar sifarişçinin istehsal və kommertiya fəaliyyətinin xüsusiyyətlərini başa düşməyə, potensial riskin səviyyəsini aşkara çıxarmağa, faktiki materialların əldə olunması üçün istifadə ediləcək auditin digər proseduralarının xarakterini, vaxt çərçivəsini və dərinliyini müəyyən etməyə imkan verir.

Məlumdur ki, təsərrüfat subyektlərində auditin aparılması haqqında müqavilə bağlanarkən sifarişçinin biznes fəaliyyəti ilə tanışlıq auditorun işinin vacib mərhələsi kimi nəzərdə tutulur. Belə bir şəraitdə, mühasibat və maliyyə hesablarının yığcam şəkildə maliyyə aspektindən qiymətləndirilməsi auditor fəaliyyətinin əsas istiqaməti hesab olunur və o auditin aparılması prosesində düzgün və optimal qərarın seçilməsi üçün işarə rolunu oynayır. Auditin bu mərhələsində analitik proseduraların həyata keçirilməsi, sifarişçinin fəaliyyəti haqqında auditorun sistemativ məlumatlandırılması ona öz hərəkətlərində əminlik yaradır və yoxlamaları düzgün planlaşdırmağa kömək edir. Yoxlama proseduralarının planlaşdırılması zamanı auditor iki əsas vəzifədən birini seçir: 1) yalnız analitik proseduralardan istifadənin mümkünlüyü; 2) maliyyə sənədlərinin digər uçot registrləri ilə birgə yoxlanılması; Məhz buna görə də, bazar münasibətləri şəraitində mövcud proseduralardan gözlənilən effekt haqqında auditorun rəyi əsasında qarşıya qoyulan məqsədin əldə edilməsinə istiqamətləndirilmiş konkret qərar qəbul olunur.

Təcrübə göstərir ki, planlaşdırma mərhələsində analitik proseduralardan istifadə məlumatlarında səhvlərin mövcudluğu ehtimal olunan analitik və sintetik hesabların müəyyən edilməsi məqsədini daşıyır. İlk analitik xülasə prosesində bu cür hesabların müəyyən edilməsi mühasibat və maliyyə hesabatlarının göstəricilərinin səhv olduğu anlamına gəlmir. Məlumdur ki, auditor həmin hesabların məlumatlarından yalnız yoxlamaların planlaşdırılması zamanı istifadə edir. Bundan başqa, auditor ekspertiza, təhlil və yoxlamaların aparılması prosesini asanlaşdırmaq məqsədilə digər analitik proseduralardan istifadə olunması haqqında qərar qəbul edə bilər. Bu zaman, audit prosesində tətbiq olunan analitik proseduralar təsərrüfat əməliyyatları və baş vermiş nöqsanlar haqqında əsaslı faktların əldə edilməsini, eləcə də mühasibat uçotunun prinsiplərində baş vermiş dəyişikliklərin aşkara çıxarılmasını təmin edir.

Göründüyü kimi, bazar münasibətləri şəraitində menecmentin mühüm funksiyalarından biri sayılan auditin həyata keçirilməsi prosesində istifadə edilən analitik proseduralar müsbət və mənfi xarakterli kənarlaşmaların öyrənilməsi məqsədilə nəzərdə tutulmuş zəruri yoxlama formalarından biri kimi xarakterizə

olunur. Bundan başqa, təsərrüfat subyektlərinin auditi zamanı qarşılıqlı əlaqələrin öyrənilməsi üçün istifadə olunan təhlil proseduraları səhvlərin mütləq kəmiyyətinin hesablanması və qiymətləndirilməsinə imkan verir. Fikrimizcə, bunu inandırıcı formada etmək mümkün olmadıqda, auditor buraxılmış nöqsanların səbəbini və ciddiliyini nəzərə alaraq alternativ yoxlama üsullarından istifadə edir. Bu zaman, analitik proseduralar bilavasitə auditor sübutlarının (dəlillərinin) mənbəyi kimi də istifadə oluna bilər. Belə olan halda auditor aşağıdakı amillər blokuna xüsusi diqqət yetirir: 1) analitik proseduraların obyektivliyi və onların nəticələrinə olan inam səviyyəsi; 2) təsərrüfat subyektlərinin istehsal və kommersiya fəaliyyətinin xarakteri və informasiyanın yayılma imkanları; 3) maliyyə və qeyri-maliyyə xarakterli informasiyanın əldə edilmə perspektivləri; 4) əldə edilən informasiyanın etibarlılığı, reallığı və həqiqiliyi; 5) informasiyanın keyfiyyəti; 6) əldə edilən informasiyanın mənbələri; 7) daxil olan informasiyanın müqayisəliliyi; Qeyd etmək lazımdır ki, auditor yoxlamalarının yekun mərhələsində analitik proseduralardan istifadənin vacibliyi auditin təşkilinin planlaşdırma mərhələsində və bilavasitə auditor yoxlamalarının aparılması prosesində tətbiq olunan analitik proseduraların effektivliyi ilə şərtlənir. Fikrimizcə, auditin yekun mərhələsində həyata keçirilən maliyyə hesabatlarının ümumi təhlili yeni faktları aşkar etmir və yalnız digər mənbələrdən əldə edilən məlumatların təsdiqinə xidmət edir. Göründüyü kimi, təsərrüfat subyektlərində auditin aparılması zamanı analitik prosedurlar özü-özlüyündə müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyəti prosesində baş verən nöqsan və çatışmamazlıqları aşkar etmək qabiliyyətində deyildir. Təcrübədə, analitik proseduraların icrası zamanı gözlənilməz nəticələr əldə edildikdə, auditorun aşağıdakı problemləri həll etməsi məqsədəuyğun sayılır: 1) Asılılığın (qarşılıqlı əlaqənin) «qanunauyğunluğu»nun yoxlanılması; 2) Audit prosesində istifadə edilən təhlil proseduralarının düzgünlüyünün yenidən yoxlanılması; 3) Gözlənilməz nəticələrə və göstəricilərə görə formalaşan alternativ rəylərin qanunauyğunluğunun nəzərdən keçirilməsi; 4) Hadisənin mahiyyətini açmaq məqsədi ilə alternativ auditor yoxlamaları variantlarının hazırlanması; Əgər analitik proseduraların tətbiqi

nəticəsində müəssisənin faktiki vəziyyətinin nəzərdə tutulduğundan çox fərqləndiyi aşkar edilərsə, onda auditor aşağıdakıları nəzərə alır:

1) Əlavə məlumatların əldə edilməsinin mümkünlüyü; 2) Təhlil proseduralarının yerinə yetirilməsi nəticəsində şübhə doğuran kəmiyyətlərin ciddiliyi; 3) Mənfi nəticələrin auditor rəyinin formalaşmasına təsirinin mümkünlüyü; Beliliklə, aparılan nəzəri tədqiqatdan görüldüyü kimi, analitik proseduraların effektivliyi sifarişçi tərəfindən təqdim edilən maliyyə və qeyri-maliyyə xarakterli informasiyaların keyfiyyətindən bilavasitə asılıdır. Fəaliyyəti müxtəlif əməliyyatlarla xarakterizə olunan, geniş çeşiddə məhsul (iş və xidmətlər) istehsal edən firmalarda kifayət qədər mürəkkəbliyi ilə fərqlənən idarəetmənin keyfiyyətli informasiya sistemi olmadan səmərəli nəzarəti həyata keçirmək mümkün deyildir. Belə informasiya sistemi idarəetmə üçün zəruri olan məlumat bazasını yaradır və xarici auditor ondan analitik proseduraların yerinə yetirilməsi zamanı istifadə edir.

1.2. Auditdə istifadə edilən analitik prosedurların növləri

Nəzəriyyə və praktikadan məlumdur ki, təsərrüfat subyektlərində müqavilə əsasında təşkil olunan auditin aparılması prosesində auditor adətən aşağıdakı analitik prosedurlardan istifadəni məqsəduyğun sayır: 1) sahəvi müqayisəli təhlil metodu; 2) mühasibat və maliyyə hesabatlarının faktiki göstəricilərinin sifarişçi tərəfindən müəyyən olunmuş biznes-plan göstəriciləri ilə müqayisə edilməsi; 3) mühasibat və maliyyə hesabatı göstəricilərinin auditor tərəfindən müəyyən olunmuş proqnoz göstəriciləri ilə müqayisə edilməsi; 4) cari dövrün nisbi əmsallarının hesablanması və onların dinamikasının təhlili; 5) mühasibat və maliyyə hesabatı göstəricilərinin keçmiş dövrün analoji göstəriciləri ilə müqayisə edilməsi; 6) mühasibat və maliyyə hesabatı göstəricilərinin qeyri-uçot məlumatları ilə (mühasibat hesabatının tərkibinə daxil edilməyən) müqayisə edilməsi.

Məlumdur ki, sahəvi müqayisəli təhlil metodundan müəssisənin (firmanın) maliyyə göstəricilərinin müvafiq sahə üzrə formalaşan orta göstəricilərlə müqayisəsi prosesində istifadə olunur. Auditor, sahəvi müqayisəli təhlil metodunun köməyi ilə

sifarişçinin biznes fəaliyyətinin məzmununu daha dərindən anlayır və müəssisənin müflisləşmə ehtimalını dəqiq hesablayır. Lakin, müəssisələr üzrə orta sahəvi göstəricilərin əsaslandığı maliyyə informasiyalarının oxşar olmaması auditdə sahəvi müqayisəli təhlil metodunun tətbiqi imkanlarını aşağı salır. Bundan başqa, orta sahəvi məlumatların orta kəmiyyət olması və əksər hallarda sifarişçinin fəaliyyət sferasının sahə standartları ilə üst-üstə düşməməsi səbəbindən müxtəlif mülkiyyət münasibətlərinə mənsub təsərrüfat subyektləri uçotun müxtəlif metodlarından istifadə edir. Bu isə, öz növbəsində, göstəricilərin müqayisəyə gəlməsinə mənfi təsir göstərir. Eyni zamanda, bazar münasibətləri şəraitində sahə müəssisələrinin maliyyə vəziyyəti və sahə göstəricilərinin dinamikası sahənin inkişafının obyektiv qanunauyğunluğunu əks etdirilmədiyindən bu metodun ölkə praktikasında tətbiqi daha da çətinləşir. Bundan başqa, hal-hazırda təcrübədə geniş tətbiq olunan mühasibat və maliyyə hesabatlarının, eləcə də digər uçot registrlərinin tədqiqi müxtəlif mülkiyyət münasibətlərinə mənsub müəssisələrin maliyyə vəziyyətinin təhlili prosesində istifadə ediləcək miqdarda və zəruri keyfiyyətdə informasiyanın olmaması qənaətinə gəlməyə imkan verir.

Mühasibat və maliyyə hesabatlarında əks etdirilən faktiki və sifarişçi tərəfindən təqdim olunan biznes-plan göstəricilərinin müqayisəli təhlili metodunun mahiyyəti auditor tərəfindən smetanın məzmunu və tərtibi qaydasının araşdırılması, onun sifarişçi ilə müzakirə edilməsi və faktiki göstəricilərin müfəssəl testləşdirilməsi ilə xarakterizə olunur. Məlumdur ki, bazar münasibətləri şəraitində əksər müəssisələr (firmalar) elmi cəhətdən əsaslandırılmış iqtisadi hesablamaları öz təsərrüfat əməliyyatlarının və maliyyə nəticələrinin müxtəlif aspektləri üzrə həyata keçirir. Xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, aparılan hesablamalar müəyyən dövrə sifarişçinin proqnozlarını əks etdirdiyindən daha vacib sferaların (faktiki göstəricilərin biznes-plan göstəricilərindən kəskin şəkildə fərqləndiyi müəyyən edildikdə) tədqiqi potensial səhvlərin aşkar edilməsinə imkan verir. Təcrübədə, belə kənarlaşmaların olmaması səhvlərin mövcudluğu ehtimalını minimuma endirir. Lakin, praktikada bu metoddan istifadə bəzi məhdudiyyətlərin nəzərə alınmasını mütləq şərt kimi məqsədəuyğun sayır: 1) auditor tərəfindən proqnoz hesablamalarının həqiqiliyinin və reallığının

qiymətləndirilməsi; 2) müəssisənin rəhbərliyi tərəfindən cari maliyyə informasiyasının proqnoz hesablamaları ilə uzlaşdırılaraq dəyişdirilmə ehtimalının araşdırılması. Auditor birinci problemi həll etmək üçün proqnozların tərtib edilməsi proseduraları haqqında sifarişçi ilə söhbət aparır. İkinci halın ehtimalını minimuma endirmək üçün auditor nəzarət riskini qiymətləndirir və faktiki məlumatları müfəssəl auditor testlərinə cəlb edir.

Göründüyü kimi, müasir bazar münasibətləri şəraitində auditin aparılması zamanı tətbiq edilən hesabatın faktiki göstəricilərinin plan göstəriciləri ilə müqayisəsi metodu lazımi səmərəni əldə etməyə imkan vermir. Fikrimizcə, əksər makroiqtisadi dəyişikliklərin qabaqcadan görmək ehtimalının mövcudluğu və onların ümumi bazar qanunauyğunluqlarına tabe olması bu metodun tətbiqi vasitəsilə alınan nəticənin obyektivlik, reallıq və inandırçılıq səviyyəsini xeyli aşağı salır. Məhz ona görə də, bu metod vasitəsilə əldə edilmiş bütün auditor dəlilləri və sübutları maliyyə hesabatlarının keyfiyyəti haqqında obyektiv fikir yaratmır və onu təshih etmir. Müasir şəraitdə planlaşdırmanın məlum dərəcədə «yaradıcı» və «sağlam düşüncəyə əsaslanması» sifarişçinin biznes-plan məlumatlarını təhlil üçün zəruri olan informasiya blokuna daxil edərkən diqqətli olmağın zəruriliyini şərtləndirir.

Məlumdur ki, bazar münasibətləri şəraitində sifarişçinin tələbi ilə təşkil olunan audit prosesində auditor müxtəlif göstəricilərin kəmiyyətini sərbəst surətdə hesablayır və ondan müqayisə bazası kimi istifadə edir. Bu məqsədlə auditor müəssisənin inkişaf meylinə və sifarişçinin biznes fəaliyyətinə uyğun olaraq özünün müstəqil balansını tərtib edir və onun göstəricilərini qiymətləndirir. Ona görə də, müasir dövrdə ölkə şəraitində tətbiqi nisbətən effektiv hesab edilən və bir neçə dövr üçün sifarişçinin uçot və hesabat məlumatlarının müqayisəsini nəzərdə tutan təhlil metodu auditor tərəfindən seçilmiş göstəricilərin öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi üsulu kimi xarakterizə olunur. Aydın ki, bu metod çərçivəsində çoxsaylı testləşdirmə üsulları mövcuddur və onların hamısı, fikrimizcə, müqayisəli analitik balans modelinə tam uyğun gəlir. Faktiki göstəricilərin ötən dövrlərin göstəriciləri ilə müqayisə edilməsi nəticəsində auditor auditin planlaşdırma mərhələsi üçün xarakterik olan potensial risk sahəsini müəyyən edir və yüksək kənarlaşmalar müşahidə edilən hesablara daha çox

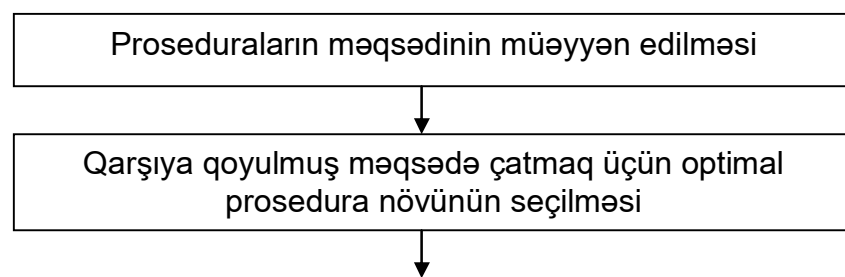
diqqət yetirir. Nəzəriyyə və praktikada, potensial risk sahəsinin müəyyən edilməsinin daha geniş yayılmış metodlarından aşağıdakıları misal göstərmək olar: 1) mühasibat balansı maddələrinin müqayisəsi və onlarda baş verən kəskin dəyişikliklərin təhlili; 2) digər elementlərin dəyişməsi ilə müqayisədə əsas balans maddələrinin dəyişməsinin təhlili və qiymətləndirilməsi.

Bizim fikrimizcə, mühasibat və maliyyə hesabatı göstəricilərinin iqtisadi təhlilinin qarışıq variantından danışarkən onu riyazi müqayisə kimi başa düşmək mümkün deyildir. Bu, əslində yuxarıda göstərilən üsulların və qaydaların köməyi ilə əldə edilmiş informasiyaya əlavə və ona izahat sayılır. Qarışıq nisbi göstəricilər riyazi baxımından bu cür başa düşülür və kəsirin məxrəcində balans maddələri, surətində maliyyə nəticələri və onlardan istifadə haqqında hesabatın göstəriciləri (əksinə) əks etdirilir.

Məlumdur ki, analitik proseduraların mahiyyətində göstərilən qeyri-maliyyə xarakterli məlumatlar iqtisadi təhlilin mühüm elementi kimi çıxış edir. uçot siyasəti haqqında Əsasnamə, illik və rüblük hesabatı izahat, sifarişçi haqqında dövrü mətbuatdan götürülən informasiya və s. qeyri-maliyyə xarakterli məlumatlar blokuna daxil edilir. Ona görə də, maliyyə və qeyri-maliyyə xarakterli məlumatların müqayisəsi audit prosesinin Ən yaradıcı elementi hesab olunur və ixtisaslı mütəxəssislərin olmasını tələb edir.

1.3. Auditor yoxlamaları zamanı istifadə olunan analitik proseduraların tətbiqi alqoritmi

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir dövrdə auditor yoxlamaları aparılmasının mühüm elementi sayılan analitik proseduralar audit aparılan təşkilatın uçot və qeyri-uçot məlumatları arasında nisbətən müəyyən edilməsini nəzərdə tutur. Belə bir şəraitdə, auditor proseduralarının hazırlanması və onların həyata keçirilməsi aşağıdakı sxem üzrə reallaşdırılır.

1.1.saylı sxem: auditor proseduralarının hazırlanması və həyata keçirilməsi.

I. Proseduraların məqsədinin müəyyən edilməsi: Qeyd etmək lazımdır ki, bazar münasibətləri şəraitində tətbiqi məqsədlərinə görə mühüm olan analitik proseduralar kompleksinə aşağıdakılar aid edilir: 1) sifarişçinin biznes fəaliyyəti ilə tanışlıq və onun işgüzar aktivliyinin müəyyən edilməsi; 2) mühasibat və maliyyə hesabatlarında mümkün düşünülmüş və təsadüfi səhv zonalarının müəyyən olunması; 3) müfəssəl testləşdirmənin ixtisar edilməsi; 4) müəssisənin fəaliyyət qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi; 5) vaxtın seçilməsi; Məlumdur ki, müasir dövrdə auditorun maliyyə informasiyasına təsir edə biləcək hadisənin və əməliyyatın xarakterini müəyyən etmək üçün sifarişçinin biznes fəaliyyəti və onun mənsub olduğu sahə haqqında lazımi biliklər sisteminə malik olması zəruri şərt sayılır. Bizim fikrimizcə. Həmin biliklər sistemi özündə aşağıdakıları birləşdirir: 1) Müəssisənin fəaliyyət göstərdiyi sənaye sektoru haqqında ətraflı və obyektiv spesifik məlumat toplusu; 2) Müəssisənin istehsal və kommertiya fəaliyyəti haqqında tam təsəvvürün formalaşması; Bundan başqa, audit prosesində daha real nəticəyə nail olmaq məqsədilə auditor bir qayda olaraq keçmiş yoxlamaların məlumatlarını nəzərə alır və onlardan istifadə edir. Belə bir şəraitdə, müxtəlif təyinatlı mütləq və nisbi göstəricilərin qiymətləndirilməsi iqtisadi təhlilin yekun prosedurası hesab olunur. Bizim fikrimizcə, həmin dəyişikliklər auditor yoxlamalarının planlaşdırılması zamanı nəzərə alınması vacib olan meyl və spesifik hadisələri əks etdirir. Aydınadır ki, müasir

bazar münasibətləri şəraitində auditin aparılması üçün zəruri olan informasiya aşağıdakı mənbələr hesabına əldə edilə bilər: a) təsdiq edilmiş mühasibat və maliyyə hesabatı; b) direktorlar şurasının iclaslarının protokolları; v) ötən ilin müxabirələşmələri və digər auditor faylları; q) daimi auditor faylları (dəyişilməz informasiya); d) idarəetmə strukturlarında və uçot sistemlərində gözlənilən dəyişikliklər haqqında Nazirlər Kabinetinin və Maliyyə Nazirliyinin sərəncamları və Əsasnamələri.

Müəssisənin fəaliyyət qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi üçün tətbiq olunan analitik proseduralar artıq auditin planlaşdırma mərhələsində təsərrüfat subyektlərinin ciddi maliyyə çətinlikləri ilə üzləşməsi hallarını müəyyən etməyə imkan verir. Ona görə də auditor riskinin qiymətləndirilməsi zamanı auditor təsərrüfat subyektlərinin müflisləşməsi ehtimalını nəzərə alır və fikrimizcə, audit prosesində tətbiq olunan analitik proseduralar həmin ehtimalı qabaqcadan görməyə əlverişli şərait yaradır. Yoxlamanın yekun mərhələsində auditor tərəfindən müəssisənin fəaliyyət qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi «ahəngdarlığın yoxlanılması prosedurası» adlanır. Ahəngdarlığın qiymətləndirilməsi mühasibat və maliyyə hesabatlarının doğruluğu haqda auditorun yekun rəyinin formalaşmasına bilavasitə müsbət təsir göstərir. Məlumdur ki, bazar münasibətləri şəraitində analitik proseduraların həyata keçirilməsinin başlıca məqsədlərindən biri sifarişçinin mühasibat və maliyyə hesabatlarında mümkün düşünülmüş və təsadüfi səhv zonalarının müəyyən edilməsi hesab olunur. Nəzəriyyədə, cari ildə auditə cəlb edilməyən maliyyə məlumatları ilə onların müqayisə edildiyi digər məlumatların arasındakı gözlənilməz kəskin fərqlər «qeyri-adi kənarlaşma» adı ilə tanınır. Əgər qeyri-adi kənarlaşmanın miqyası böyükdürsə, onda auditor bunun səbəbini öyrənir, onun təsadüfi səhv və ya maliyyə hesabatının düşünülmüş şəkildə təhrif edilmədiyini və əsaslı iqtisadi hadisə olduğunu araşdırır. Praktikada analitik prosedurların bu aspekti çox vaxt «diqqət istiqaməti» adlandırılır. Çünki, onlar tədqiqatçının səhv və ya qeyri-dəqiqliyin tapılması mümkün olan auditin spesifik sferalarında daha müfəssəl proseduraların həyata keçirilməsinə istiqamətləndirir. Auditor qeyri-adi kənarlaşmaların həcmi təhlil edərkən firmadaxili təlimatlara əsaslanır və özünün ekspert rəyi ilə təsdiq edilmiş meyarlardan istifadə

edir. Təcrübədə qeyri-adi kənarlaşmaların səviyyəsi nəzəriyyə və praktikada məqbul hesab edilməyən həddən yüksək olduqda, belə kənarlaşmanın həcmi auditor tərəfindən xüsusi tədqiq olunur. Əgər bu kənarlaşmanı mütləq ölçüdə göstərmək mümkün deyildirsə, onda faizlərlə ifadə olunmuş nisbi kəmiyyətlərdən istifadə məqsədəuyğun sayılır. Aydınadır ki, təcrübədə müfəssəl auditor proseduralarının ixtisar edilməsi məqsədilə analitik proseduralar həyata keçirilə bilər. Əgər analitik proseduralar vasitəsilə qeyri-adi kənarlaşmaları aşkar etmək mümkün deyildirsə, onda bu ciddi səhv və ya qeyri-dəqiqlik ehtimalının minimum olduğu anlamına gəlir. Fikrimizcə, respublikada bir qayda olaraq həmin analitik proseduranın nəticəsi mühasibat hesabları üzrə qalıqların hesablanması və onların düzgünlüyünün təsdiqinə yönəldilir. Bu isə, öz növbəsində, nəzərdən keçirilən mühasibat və maliyyə hesabatlarının təhlili zamanı az miqdarda müfəssəl testlərlə kifayətlənməyə imkan verir. Belə bir şəraitdə, analitik proseduraların həyata keçirilməsi nəticəsində əldə edilən faktların və sübutların yararlılıq səviyyəsi konkret şəraitdə onların etibarlılıq dərəcəsindən asılı olur. Audit prosesində bəzi məsələlərin həll edilməsi zamanı onların bütün prosedura növlərindən daha səmərəli olması ehtimalı yüksəkdir. Digər şəraitdə analitik proseduralar ən yaxşı halda auditorun diqqətini dolayı faktların və sübutların toplanmasına yönəldə və istiqamətləndirə bilər.

II. Analitik prosedura növünün seçilməsi; Məlumdur ki, bazar münasibətləri şəraitində auditin aparılması zamanı istifadə edilən analitik prosedura növünün seçilməsi onun təşkili məqsədindən və eləcə də auditorun müstəqil ekspert qiymətləndirməsindən bilavasitə asılıdır. Lakin, əvvəlki paraqraflarda analitik proseduralar geniş əzərdən keçirildiyindən, onların müfəssəl şərhinə ehtiyac duyulmur.

III. İnformasiya bazasının müəyyən edilməsi; Fikrimizcə, burada söhbət heç də sifarişçinin mühasibat və maliyyə hesabatları növünün seçilməsindən getmir. Belə ki, auditor analitik proseduranın keçirilməsi metodunu və onun informasiya bazasını seçməklə, praktiki olaraq auditin aparılmasını məqsədəuyğun hesab etdiyi vaxtı seçmiş olur. Məlumdur ki, audit nəzəriyyəsində hesabat dövrlərinin sayı və auditorun istifadə edə biləcəyi informasiyanın miqdarı haqqında müəyyən meyarlar yoxdur.

Nəzəri cəhətdən o da aydındır ki, təhlil üçün götürülmüş hesabat dövrlərinin sayı çox olduqda təhlilin nəticələri daha obyektiv və inandırıcı olur. Başqa sözlə, dinamika sıraları nə qədər dərin və çoxşaxəli olarsa təhlilin səmərəliliyi də bir o qədər yüksək olar. Təcrübədə, bəzi hallarda auditor müxtəlif hesabat dövrlərinin məlumatlarının müqayisəsi zamanı nəzərə alınması vacib olan makroiqtisadi göstəricilərlə rastlaşır və onların nəzərə alınması kompleks təhlilə subyektivizm elementlərinin daxil olmasını labüd edir. Ona görə də nəzəri ədəbiyyatlarda hesabat dövrlərinin sayı və təhlilə cəlb ediləcək informasiyanın miqdarı haqqında məsələnin həllinin professional hissiyyatdan və auditorun ixtisas səviyyəsindən asılı olduğu xüsusi vurğulanır. Qeyd etmək lazımdır ki, hazırda təsərrüfat subyektlərinin auditori zamanı auditor tərəfindən sifarişçinin «maliyyə-təsərrüfat tarixi»nin təhlilinin dərinləşdirilməsi və ona daha çox maraq göstərməsi auditin keyfiyyətini yüksəltmir və bəzi hallarda onun səmərəliliyini aşağı salır. Çünki, hüquqi cəhətdən ölkə müəssisələrinin «tarixi»nin 5-6 ildən artıq olmaması və həmin dövrlərdə xeyli makroiqtisadi sarsıntılardan baş verməsi onların müqayisə edilməsi, uçotu və təhlili işlərinin «əsassız yaradıcılığı» çevirir. Fikrimizcə, analitik proseduralar üçün auditorun sərəncamında iki illik mühasibat balansı və maliyyə nəticələri haqqında hesabat forması olduqda, belə bir vəziyyət optimal variant hesab edilə bilər.

IV. Qərarların qəbul olunması üçün meyarların müəyyən edilməsi; Təcrübədən məlumdur ki, auditor kompleks təhlil zamanı maliyyə hesabatlarının göstəricilərinə əsasən hesablanmış müxtəlif əmsalların dünya və ölkə təcrübəsində qəbul edilmiş normativ kəmiyyətlərinə istinad edir. audit aparılan dövrün faktiki göstəricisi ilə auditor prosedurasının həyata keçirilməsinin ikinci mərhələsində müqayisə üçün seçilmiş baza göstəricisi arasında kritik fərq bu məsələnin həllində əsas istiqamət hesab olunur. Bundan başqa, auditor tərəfindən maliyyə hesabatının hər bir maddəsi üçün müəyyən edilən mütləq göstərici də müqayisə üçün baza rolunu oynaya bilər. Ona görə də, bazar münasibətləri şəraitində auditor tərəfindən müqayisə bazası kimi seçilmiş kritik fərq və ya mütləq kəmiyyətin artması audit aparılan obyektin müfəssəl testləşdirilməsi haqqında qərarın qəbul edilməsi üçün əsas şərt sayılır.

V. Auditor proseduralarının yerinə yetirilməsi və nəticələrin ümumiləşdirilməsi; Aydınır ki, bu mərhələnin mahiyyətini iqtisadi təhlil, onun nəticələrinin şərh və auditor tərəfindən aşkar edilmiş qeyri-adi kənarlaşmaların ümumiləşdirilməsi prosesi təşkil edir. bu zaman analitik proseduraların yerinə yetirilməsi və onun layihələşdirilməsi metodunun seçilməsi qarşıya qoyulmuş vəzifələr kompleksindən asılı olaraq həyata keçirilir. Auditor təhlinin ardıcılığı baxımından ilk növbədə maliyyə (mühasibat) hesabatının oxunması metodunun seçilməsi və ondan istifadə olunması probleminin həllini məqsədəuyğun sayır. Bu metod müəssisə vəsaitlərinin və əldə edilmiş mənfəətin yaranma mənbələrinin müəyyən edilməsi məqsədilə dərc olunan hesabatlarda əks etdirilmiş göstəricilərin mütləq kəmiyyətlərinin, uçot siyasətinin əsas müddələrinin və illik hesabatla edilmiş əlavələrin öyrənilməsi və qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur. Bu zaman maliyyə hesabatlarındakı qeyri-adi kənarlaşmalara və məbləğlərə xüsusi diqqət yetirilir. Bundan başqa, analitik proseduraların yerinə yetirilməsi prosesində auditor iqtisadi təhlilin müqayisə, interolyasiya, korrelyasiya, reqressiya üsullarından, iqtisadi-riyazi metodlarından və digər evristik (psixoloji) qaydalardan istifadə edə bilər.

II FƏSİL. AUDİTOR YOXLAMALARI ZAMANI ANALİTİK PROSEDURALARDAN İSTİFADƏ EDİLMƏSİ VƏ ONUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ PROBLEMLƏRİ

2.1. Biznes-plan mərhələsində istifadə olunan analitik proseduralar və onların təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Yuxarıda xüsusi vurğulandığı kimi, bazar münasibətləri şəraitində həyata keçirilən auditor yoxlamalarının bütün mərhələlərində analitik proseduralardan istifadə olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, analitik proseduralar auditin istər planlaşdırma və istərsə də son mərhələsində mühasibat hesabatlarının məlumatları əsasında hesablanılan və qiymətləndirilən ümumiləşdirilmiş maliyyə əmsallarından istifadəni nəzərdə tutur. Nəzəriyyə və praktikada geniş istifadə edilən maliyyə əmsalları, öz növbəsində, təsərrüfat subyektlərinin maliyyə vəziyyətini öyrənməyə və istifadəçi mövqeyindən mühasibat və maliyyə hesabatlarını nəzərdən keçirməyə imkan verir.

Bizim fikrimizcə, auditin planlaşdırma mərhələsi hər bir yoxlamanın aparılması üçün vacib sayılan və sistematik təkrarlanan auditor tədbirlərinin siyahısının mexaniki surətdə tərtib edilməsi ilə başa çatmır. Məlumdur ki, auditor mühasibat və maliyyə hesabatlarının ayrı-ayrı maddələrinin və göstəricilərinin müqayisəsi prosesində inflyasiya ilə bağlı müxtəlif növ kənarlaşmaların və risklərin mövcudluğu ehtimalını yaxşı bilir və bunu planlaşdırmada mütləq şərt kimi nəzərə alır. Bu zaman risk dedikdə, auditin planlaşdırma mərhələsində buraxılan səhv, uyğunsuzluq və mövcud qanunvericiliyin tələblərinin pozulması ehtimalı və mümkünlüyü başa düşülür. Ona görə də, nəzəri və praktiki ədəbiyyatlarda planlaşdırma risklərin azaldılmasına və auditin səmərəli təşkilinə imkan verən proses kimi xarakterizə olunur.

Məlumdur ki, auditin planlaşdırma mərhələsində həyata keçirilən analitik proseduralar auditor yoxlamalarının senarisinin işlənilib hazırlanması və kənarlaşmaları (mütləq və nisbi ifadədə) aşkara çıxarmağa imkan verən xarakterik əlaqələrin və asılılıqların müəyyən edilməsi məqsədini daşıyır. Məhz bu baxımdan, bazar münasibətləri şəraitində auditor yoxlamalarının aparılması məqsədilə həyata keçirilən

analitik proseduraların tətbiqi imkanlarının öyrənilməsi, maliyyə hesabatlarının təhlili metodikasının işlənilib hazırlanması və auditorun fəaliyyət logikasının aydınlaşdırılması auditin planlaşdırma mərhələsində onlardan istifadənin zəruriliyini daha da artırır. Ona görə də müasir dövrdə auditor analitik proseduraların tətbiqinin praktiki nəticələrini hesablayır, yoxlamaların planlaşdırılmasında konkret alqoritmlərdən istifadənin məqsədəuyğunluğunu araşdırır və buraxılmış səhvlərin qabaqcadan müəyyən edilməsi mexanizmini işləyib hazırlayar. Bundan başqa, auditor analitik proseduraların tətbiqi alqoritmlərinin nəzəri hissəsində formalaşmış iş prinsipləri əsasında məntiqi düşüncə zəncirini qurur. Məhz buna görə də, auditor ilk növbədə analitik proseduraların həyata keçirilməsinin məqsəd və vəzifələrini aşağıdakı kimi müəyyən edir: 1) müxtəlif göstəricilərin «qeyri-adi kənarlaşma»ları haqqında informasiyanın əldə edilməsi; 2) auditor yoxlamaları planının tərtibi zamanı mümkün səhv zonalarının aşkara çıxarılması; Etiraf etmək lazımdır ki, auditin planlaşdırılması prosesinin gedişində mümkün səhv zonalarının müəyyən edilməsi ehtimal xarakteri daşıyır. Lakin, nəzəriyyə və praktikada mühasibat və maliyyə hesabatları bir qayda olaraq həqiqəti obyektiv və düzgün əks etdirən sənəd kimi təqdim olunur. Aydın ki, planlaşdırma mərhələsində mühasibat və maliyyə hesabatlarının hər hansı bir maddəsinin düzgün olmadığı haqqında rəy formalaşmış və təsərrüfat subyektlərində həyata keçirilən audit bir qayda olaraq həmin fikrin əsaslandırılmasına yönəldilir. Fikrimizcə, bu məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı analitik prosedura növlərinin həyata keçirilməsi daha məqsədəuyğun sayıla bilər: 1) maliyyə hesabatlarının iqtisadi oxunması; 2) mühasibat və maliyyə hesabatlarının mütləq və nisbi göstəricilərinin müqayisə edilməsi; 3) mühasibat hesabatlarının məlumatları əsasında maliyyə əmsallarının hesablanması və onların nəzəri cəhətdən qəbul olunmuş kritik səviyyə ilə tutuşdurulması;

Məlumdur ki, bazar münasibətləri şəraitində müxtəlif əmsalların, o cümlədən maliyyə sabitliyi, ödəmə qabiliyyəti, təsərrüfat subyektlərinin işgüzar aktivliyi və rentabellik göstəricilərinin tədqiqi zamanı «qeyri-adi kənarlaşma»ların mövcudluğu haqqında ilkin informasiyanın əldə edilməsini nəzərdə tutan metod daha səmərəli hesab olunur. Çünki, mühasibat hesabatlarının məlumatları əsasında hesablanılan və

qiymətləndirilən maliyyə əmsalları mütləq göstəricilərə nisbətən ümumi inkişaf meyllərini əks etdirir və onların iqtisadi parametrlər arasında daha çox ehtimal olunan qarşılıqlı əlaqələr haqqında informasiya daşıyır. Fikrimizcə, həmin meyllər və tendensiyalar təhlilin sonrakı mərhələsində müəyyənəddici istiqamət kimi çıxış edir. Bu halda auditorun ixtisas səviyyəsi həmin meylləri müəyyən etmək bacarığı və iqtisadi təhlildə onların konkret surətdə nəzərə almaq qabiliyyəti ilə müəyyən olunur.

Məlumdur ki, yoxlamayı daha yaxşı təşkil etmək üçün hər bir auditor qarşıya qoyulmuş vəzifələrin həlli baxımından müstəqil plan tərtib edir. Lakin təcrübə göstərir ki, auditor tərəfindən müstəqil surətdə tərtib edilmiş plan əksər hallarda mühasibat balansı və maliyyə nəticələri haqqında hesabat formasının ayrı-ayrı maddələrinin siyahısından ibarət olur. Bəzi hallarda auditor sifarişçi haqqında heç bir məlumatı özündə əks etdirməyən plan tərtib edə bilər. Bu qayda ilə tərtib olunmuş planda maliyyə hesabatı maddələrinin adları və onların hər birini yoxlayan konkret icraçılar göstərilir. Bununla yanaşı, sifarişçi haqqında ən minimal məlumatı (fəaliyyət sahəsi, satışın həcmi və s.) olan auditor hesabatın hər bir maddəsinin yoxlanılmasına sərf olunan əmək məsrəflərini də planlaşdırı bilər. Yoxlamanın planlaşdırılması mərhələsində auditor proseduralarının yerinə yetirilməsi «xüsusidən ümumiyyə» prinsipi üzrə həyata keçirilir. Bu zaman, hər bir fərdi obyektin yoxlanılmasının mürəkkəblik dərəcəsini qiymətləndirməklə hər bir ümumi obyektin yoxlanılmasına sərf ediləcək vaxtın və məsrəflərin miqdarını daha dəqiq müəyyən etmək mümkündür. Bundan başqa, auditor auditin planlaşdırılması mərhələsində hesabat məlumatları əsasında hesablanmış maliyyə əmsallarından istifadə etməklə yoxlanılacaq fərdi obyektləri müəyyən edə bilər. Fikrimizcə, buna misal olaraq likvidlik və maliyyə sabitliyi əmsallarını nəzərdən keçirmək daha məqsədəuyğundur (bax cədvəl 2.1).

Fəaliyyətini öyrətdiyimiz təsərrüfat subyektlərində mühasibat balansının məlumatları əsasında hesablanmış parametrlərdən görüldüyü kimi maliyyə sabitliyi əmsalları mənfi, likvidlik göstəriciləri isə müsbət dinamika ilə xarakterizə olunur.

Cədvəl 2.1.

Müəssisənin likvidlik və maliyyə sabitliyi əmsalları

No	Əmsalların adı	İlin	İlin	Kənarlaşma (+;-)
----	----------------	------	------	------------------

		əvvəlinə	sonuna	
1	2	3	4	5
1.	Müstəqillik əmsalı	0,70	0,53	-0,17
2.	Xüsusi və Mobil vəsaitlərin nisbəti əmsalı	0,60	1,19	+0,59
3.	Xüsusi və cəlb edilmiş vəsaitlərin nisbəti əmsalı	0,42	0,76	+0,59
4.	Xüsusi kapitalın manevr etmə əmsalı	0,13	0,19	+0,06
5.	Müəssisənin sərəncamında olan istehsal təyinatlı təsərrüfat vəsaitlərinin xüsusi çəkisi əmsalı	0,73	0,62	-0,11
6.	Ehtiyatlar və məsrəflərin formalaşma mənbələrinin müstəqillik əmsalı	0,59	0,63	+0,04
7.	Ehtiyatlar və məsrəflərin formalaşmasının xüsusi mənbələr hesabına təmin olunması əmsalı	0,44	0,41	-0,03
8.	Mütləq likvidlik əmsalı	0,09	0,17	+0,08
9.	Ümumi örtülmə əmsalı	1,06	1,07	+0,01
10.	Ara likvidlik əmsalı	0,50	0,56	+0,06
11.	Köhnəlmə əmsalı	0,55	0,59	+0,04

Burada ən yüksək artım (0,59) mobil və xüsusi vəsaitlərin nisbəti əmsalı üzrə müşahidə edilir. Fikrimizcə, bunun səbəbini görmək üçün müqayisəli analitik balansın aktivinə baxmaq kifayətdir. Balansın aktivindən görüldüyü kimi, ilin sonuna bitməmiş istehsal qalığı və gələcək dövrün xərcləri mütləq ifadədə digər maddələrə nisbətən daha yüksək artım tempinə malik olmuşdur. Aydındır ki, auditor üçün o qədər də vacib sayılmayan belə bir nəticə özü-özlüyündə aşağı likvidli aktivlərin nəzərə çarpacaq artımının mənfi meylləri haqqında subyektiv fikri təsdiq edə bilər. Bundan başqa, fəaliyyətini öyrəndiyimiz təsərrüfat subyektlərində işgüzar aktivliyi əks etdirən göstəricilər üzrə də artım meyli müşahidə olunur. Belə ki, təhlil olunan dövr ərzində və məsrəflərin dövr sürəti 45% artmış və vaxt etibarlı ilə onların dövr müddəti 24 gün azalmışdır. Bundan başqa, 2010-cu ilə nisbətən 2013-cü ildə pul gəlirlərinin həcmi 119% çoxalmışdır. Beləliklə, bitməmiş istehsal qalığının və gələcək dövrün xərclərinin artımı dövriyyə kapitalının dövr sürətini azaltmamış və bir qayda olaraq müəssisənin işgüzar fəallığının yüksəlməsi bitməmiş istehsal qalıqlarının məbləğinin mütləq ifadədə artımına səbəb olmuşdur.

Nəzəriyyə və praktikadan məlumdur ki, istehsalın həcmiminin və eləcə də bitməmiş istehsala məsrəflərin artımı material və hazır məhsul qalıqlarının eyni səviyyədə artımına səbəb olur. Lakin, müqayisəli analitik balansdan görüldüyü kimi, anbarda

material və hazır məhsul qalıqlarının dəyişməsi mənfəət təşkil edir. Fikrimizcə, auditor yuxarıda qeyd olunan bu cür qeyri-adi nisbətə səbəbini istehsal tsiklinin dəyişməsinə görə və onu istehsal sahəsi ilə əlaqələndirə bilər. Eyni zamanda, auditor, təcrübədə bir qayda olaraq istehsal prosesi mərhələlərinin uçotda qeyri-düzgün əks etdirilməsi riskini təxmin edir və bəzi hesablar üzrə qalıqların xüsusi çəkisinin dəyişməsi səbəblərinin aydınlaşdırılmasını yoxlamanın fərdi obyekt kimi nəzərdə tutur. Aydın ki, yoxlamanın gedişi həmin fərdi obyektin planlaşdırmasının effektivliyini göstərir. Məhz buna görə də yoxlamanın sonrakı mərhələsində il ərzində bitməmiş istehsalın kalkulyasiyası metodikasının əsassız olaraq dəyişdirilməsi istehsal tsiklinə faktiki iştirak etməyən xammal və material qalıqlarının onun tərkibinə edilməsi və hazır məhsulun mədaxilinin gecikdirilməsi səbəbləri diqqətlə araşdırılır.

2.1. sayılı cədvəldən görüldüyü kimi, fəaliyyətini yoxladığımız müəssisədə xüsusi və borc vəsaitlərinin nisbəti əmsalının dinamikası (artım meyl) 0,42-dən 0,76-ya qədər dəyişir. Bu isə, öz növbəsində, auditora vəsait mənbələrinin müəssisə öhdəliklərinin artımı istiqamətində kifayət qədər aktiv surətdə yenidən bölüşdürülməsi haqqında obyektiv fikir söyləməyə imkan verir. Lakin, təhlil işi apardığımız müəssisədə həmin vəsait mənbələrinin artımı dövriyyədən kənar aktivlərin adekvat (eynigüclü, bərabər) artımı ilə müşahidə olunmur. Bizim fikrimizcə, müəssisənin artan öhdəliklərinin əsas hissəsi dövriyyə vəsaitlərinin artım mənbələrini təşkil etdikdə belə bir vəziyyət özünü biruzə verir. Məxrəcdə bankın qısamüddətli kreditləri və qısamüddətli öhdəlikləri əks etdirilmiş likvidlik əmsalları da bunu təsdiq edir. Deməli, bazar münasibətləri şəraitində müəssisənin dövriyyə vəsaitlərinin artımı onun digər təşkilatlar qarşısında olan öhdəliklərin artımına tam uyğun gəlir.

Məlumdur ki, yoxlamaların planlaşdırılmasının növbəti mərhələsində maliyyə (mühasibat) hesabatlarının mütləq və nisbi göstəriciləri müqayisə edilməklə mümkün risk zonaları müəyyən olunur. Bu məqsədlə, auditor tərəfindən maliyyə (mühasibat) hesabatlarının ayrı-ayrı göstəricilərinin xüsusi çəkisi hesablanır və onların köməyi ilə balansın eyni adlı maddələr qrupunun yoxlanılmasına sərf olunan vaxtın miqdarı bölüşdürülür. Lakin, fəaliyyətini araşdırdığımız müəssisənin balansının aktivində dövriyyədən kənar aktivlərin böyük xüsusi çəkiyə malik olması yoxlamanın

ardıcılığını və metodikasını dəyişir. Belə ki, müəssisənin mühasibat balansından görüldüyü kimi, hesabat ilinin əvvəlinə əsas fondlar bütün aktivlərin 28,33%-ni bitməmiş kapital qoyuluşları isə 30,53%-ni təşkil edir.

01.01.2014 tarixə müəssisənin müqayisəli analitik balansı
(aktiv maddələri üzrə)

Balansın aktiv maddələrinin sətir kodu	İlin əvvəlinə	İlin sonuna	Maddələrin xüsusi çəkisi		Kənarlaşma (+;-)	
			İlin əvvəlinə	İlin sonuna	Mütləq ifadədə	Xüsusi çəki etibarı ilə
1	2	3	4	5	6	7
012	7911075	7099212	28,33	14,87	-811863	-13,46
022	12963	33699	0,05	0,07	+20736	+0,02
040	8936724	14660003	32,00	30,70	+5723279	-1,30
050	5516	5516	0,02	0,01	0	-0,01
080	16866278	21798430	60,40	45,65	+4932152	-14,75
100	3492396	7010997	12,51	14,68	+3518601	+2,17
122	79223	168231	0,28	0,35	+89008	+0,07
130	148511	697199	0,53	1,46	+548688	+0,93
140	92853	745623	0,33	1,56	+652770	+1,23
150	1158179	2399564	4,15	5,03	+1241385	+0,88
175	851004	1294026	3,05	2,71	+443022	-0,34
180	5822166	12315640	20,85	25,79	+6493474	+4,94
199	707109	893780	2,53	1,87	+186671	-0,66
200	620027	1867508	2,22	3,91	+1247481	+1,69
220	1781	1781	0,01	0,01	0	0
250	1643665	2935831	5,89	6,15	+1292166	+0,26
260	1280957	3787130	4,59	7,93	+2506173	+3,34
280	1355	852	0,01	0,01	-503	0
290	829229	828789	2,96	1,73	-440	-1,23
300	-	3203936	-	6,71	+3203936	+6,71
310	149609	114081	0,54	0,24	-35528	-0,30
330	5233732	13633688	18,75	28,56	+8399956	+9,81
360	27922176	47747758	100,00	100,00	+19825582	0

Fikrimizcə, dövriyyədən kənar aktivlərin böyük xüsusi çəkiyə malik olması materialtutumu və fondtutumu yüksək olan maddi istehsal sahələri üçün adi hal sayıla bilər. Məhz buna görə də, auditor optimal nəticəyə nail olmaq üçün maddi aktivlərin formalaşması sahəsində aparılan yoxlamaların dövriyyələrinin artırılması barədə qərar qəbul edir. Yoxlamanın gedişində auditor, ilk növbədə daha bahalı əsas fond obyektlərinin əldə edilmə şəraitini və bitməmiş istehsala məsrəflərin xarakterini araşdırır. Hesabat məlumatlarından görüldüyü kimi, fəaliyyətini təhlil etdiyimiz müəssisədə xərclərin böyük hissəsini yoxlanılan dövrə qədərki müddətdə əldə edilən əsas vəsaitlərin köhnəlmə məbləği təşkil edir və bunu auditor risk sahəsi kimi

qiymətləndirir. Bununla yanaşı, auditor müqayisəli analitik balans məlumatları əsasında əsas vəsaitlərin dəyərinin dəyişmə məbləğini (artma və ya azalma) hesablaya bilər.

Məlumdur ki, auditin planlaşdırma mərhələsində əsas inflormasiya mənbəyi kimi ötən ilin maliyyə (mühasibat) hesabatları araşdırmaya və yoxlamaya cəlb edilir. Bu zaman müəssisənin əvvəlki illərinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin yoxlanılması haqqında auditor hesabatından da istifadə oluna bilər. Araşdırmalar göstərir ki, müasir şəraitdə müəssisə əmlakının inventarizasiya siyahısı yoxlamanın mühüm elementi və auditor faktı kimi çıxış edir. Bu zaman yenə də müqayisəli analitik balans və onun məlumatlarına xüsusi zərurət yaranır (bax cədvəl 2.3).

Cədvəl 2.3

01.01.2014 tarixə müəssisənin müqayisəli analitik balansı (passiv maddələr üzrə)

Balansın passiv maddələrinin sətir kodu	İlin əvvəlinə	İlin sonuna	Maddələrin xüsusi çəkisi		Kənarlaşma (+;-)	
			İlin əvvəlinə	İlin sonuna	Mütləq ifadə	Xüsusi çəki etibarı ilə
1	2	3	4	5	6	7
400	8829720	8829720	31,62	18,49	0	-13,13
401	5704595	9228540	20,43	19,33	+3523945	-1,10
410	2691932	5130240	9,64	10,74	+2438308	+1,10
420	2140710	3546363	7,67	7,43	+1405653	-0,10
440	63278	63278	0,23	0,13	0	-0,10
450	8699	669	0,03	0,01	-8030	-0,02
480	19438934	26798810	69,62	56,13	+7359876	-13,49
500	187748	187748	0,67	0,39	0	-0,28
600	1611993	2781132	5,77	5,82	+1169139	+0,05
630	921863	2331140	3,30	4,88	+1409277	+1,58
650	143130	262158	0,51	0,55	+119028	+0,04
660	93044	258125	0,33	0,54	+165081	+0,21
700	723974	1130681	2,59	2,39	+406707	-0,20
710	9063	41782	0,03	0,09	+32719	+0,06
720	4792427	12894276	17,16	27,00	+8101849	+9,84
730	-	203207	-	0,43	+203207	+0,43
740	-	858698	-	1,79	+858698	+1,79
770	8483242	20948948	30,38	43,87	+12465706	+13,49
780	27922176	47747758	100,00	100,00	+19825582	0

2.3. sayılı cədvəldən görüldüyü kimi, mühasibat balansının valyutasında aktivin ikinci bölməsinin yekununun xüsusi çəkisi ilin sonuna 14,75% artmışdır. Bu isə, öz növbəsində, ilin əvvəlinə olan müvafiq xüsusi çəkinin 34,8%-i deməkdir. Aktivin III

bölməsinin yekunu üçün həmin göstəricilər müvafiq olaraq 9,81 və 53,3% olmuşdur. Məhz bu rəqəmlərin əsasında auditor passivin ikinci bölməsinin xüsusi çəkisinin artımını təmin edən öhdəlik növlərini müəyyən etmək vəzifəsini aktual bir problem kimi qarşıya qoyur. Daha sonra auditor üçün yoxlamanın gedişində konkret növ dövriyyə vəsaitlərinin artım mənbələrini müəyyən etmək obyektiv zərurətə çevrilir.

Müqayisəli analitik balansın məlumatlarından göründüyü kimi, passivin ümumi məbləğində öhdəliklərin xüsusi çəkisinin artması əsasən «alıcılar və sifarişçilərdən alınmış avanslar» adlı 720-ci maddənin təsiri nəticəsində baş vermişdir. İlin əvvəlinə nisbətən ilin sonunda həmin maddənin 8101849 manat artımı balansın valyutasının ümumi məbləğinin 16,12% dəyişməsinə səbəb olmuşdur. Belə bir şəraitdə balansın aktivində alıcılar və sifarişçilərdən alınmış avansların artımına adekvat olan maddələri tapmaq vəzifəsi auditorun qarşısında aktual bir problem kimi durur. Bu zaman auditor 260 malsatan və podratçılara «verilmiş avanslar» və 300 «Valyuta hesabı» maddələrini xüsusi fərqləndirir. Fəaliyyətini öyrəndiyimiz müəssisədə həmin maddələr üzrə müşahidə edilən real artım məbləğləri müvafiq olaraq 1247481 min manat, 2506173 min manat və 3203936 min manat təşkil etmişdir. Göründüyü kimi, 300 «Valyuta hesabı» adlı balans maddəsi üzrə qalıq daha böyük xüsusi çəkiyə malikdir (bax cədvəl 2.4).

Müəssisənin 01.01.2013 tarixə müqayisəli analitik balansı

min manat

Aktiv	Sətir kodu	İlin əvvəlinə	İlin (dövrün) sonuna
1	2	3	4
I.Əsas vəsaitlər və sair dövriyyədənəknar aktivlər			
Əsas vəsaitlər	012	7911075	7099212
Qeyri-maddi aktivlər	022	12963	33699
Quraşdırılması avadanlıqlar	030		
Başa çatdırılmayan kapital qoyuluşları	040	8936724	14660003
Uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları	050	5516	5516
Təsisçilərlə hesablaşmalar	060		
Sair dövriyyədənəknar aktivlər	070		
I.Bölmə üzrə cəmi	080	16866278	21798430
II.Ehtiyatlar və məsrəflər			
İstehsal ehtiyatları	100	3492396	7010997
Böyüdülməyə və kökəldilməyə qoyulmuş heyvanlar			
Azqiymətli və tezköhnələn əşyalar	110		
Bitməmiş istehsal	122	79223	168231
Gələcək dövrün xərcləri	130	148511	697199
Hazır məhsul	140	92853	745623
Əldə edilmiş maddi qiymətlər üzrə əlavə dəyər vergisi	150	1158179	2399564
Sair ehtiyatlar və məsrəflər	175	851004	1294026
	176		
II.Bölmə üzrə cəmi	180	5822166	12315640
III.Pul vəsaitləri, hesablaşmalar və sair aktivlər			
Yüklənmiş mallar	199	707109	893780
Debitorlarla hesablaşmalar:			
Mallara, iş və xidmətlərə görə	200	620027	1867508
Alınmış veksellər üzrə	210		
Törəmə (qız) müəssisələrlə	220	1781	1781
Büdcə ilə	230		
Heyətlə sair əməliyyatlar üzrə	240		
Sair debitorlarla	250	1643665	2935831
Malsatanq və podratçılara verilmiş avanslar	260	1280957	3787130
Qısamüddətli maliyyə qoyuluşları	270		
Pul vəsaitləri:			
Kassa	280	1355	852
Hesablaşma hesabı	290	829229	828789
Valyuta hesabı	300		3203936
Sair pul vəsaitləri	310	149609	114081
Sair dövriyyə aktivləri	320		
III.Bölmə üzrə cəmi	330	5233732	13633688
Zərərlər:			
Keçmiş illər	340		
Hesabat ilində (dövründə)	350		
Balans	360	27922176	47747758

Kapital və öhdəliklər	Sətir kodu	İlin əvvəlinə	İlin (dövrün) sonuna
I.Xüsusi vəsaitlərin mənbələri			
Nizamnamə kapitalı	400	8829720	8829720
Əlavə kapital	401	5704595	9228540
Ehtiyat kapitalı	402		
Yığılma fondları	410	2691932	5130240
Sosial sferalar fondu	430		
Keçmiş illərdə bölüşdürülməmiş mənfəət	440	63278	63278
Məqsədli maliyyələşdirmə və daxil olmalar	450	8699	669
İcarə öhdəlikləri	460		
Hesabat ilində (dövründə) bölüşdürülməmiş mənfəət	472		
I.Bölmə üzrə cəmi	480	19438934	26798810
II.Hesablaşmalar və sair passivlər			
Uzunmüddətli bank kreditləri	500	187748	187748
Uzunmüddətli borclar	510		
Qısamüddətli bank kreditləri	600	1611993	2781132
İşçilər üçün bank kreditləri	610		
Qısamüddətli borclar	620		
Kreditorlarla hesablaşmalar:			
Mallara, iş və xidmətlərə görə	630	921863	2331140
Verilmiş veksellər üzrə	640		
Əmək ödənişləri üzrə	650	143130	262158
Sosial sığorta və təminat üzrə	660	93044	258125
Əmlak və şəxsi sığorta üzrə	670		
Törəmə müəssisələrlə	680		
Büdcədən kənar ödənişlər üzrə	690		
Büdcə ilə	700	723974	1130681
Sair kreditorla	701	9063	41782
Alınmalar və sifarişçilərdən alınmış avanslar	720	4792427	12894276
Təsisçilərlə hesablaşmalar	725		
Gələcək dövrün gəlirləri	730		203207
Qarşıdakı xərclər və ödəmələr üçün ehtiyatlar	740		858698
Şübhəli borclar üzrə ehtiyatlar	750		
Sair qısamüddətli passivlər	760		
II.Bölmə üzrə cəmi	770	8483242	20948948
Balans (480 və 770 sətirlərin məbləği)	780	27922176	47747758

Fikrimizcə, mühasibat balansının kapital və öhdəlikləri bölməsində əks etdirilən alıcılardan və sifarişçilərdən alınmış avansların məbləğinin artması, ilk növbədə yüklənmiş malların dəyərinin nisbi ifadədə azalması və eyni zamanda anbarda olan hazır məhsul qalığının artması ilə izah oluna bilər. Doğrudan da, fəaliyyətini öyrəndiyimiz müəssisədə ilin sonuna 199-cu «Yüklənmiş mallar» maddəsi izrə göstəricinin xüsusi çəkisi 2,53-dən 1,87-yə intervalında dəyişir və azalma 0,66% təşkil edir. Aydın ki, balans 199-cu maddənin mövcudluğunu müəssisədə satışdan yaranan pul gəlirlərinin ödəmə anı üzrə müəyyən edilməsi metodunun tətbiqini

göstərir. Bundan başqa, auditor yoxlamanın planlaşdırma mərhələsində balansının aktivinin «Mallara, iş və xidmətlərə görə alıcılar və sifarişçilərdə hesablaşmalar» adlı 200-cü maddəsinin kəmiyyətini formalaşdıran əməliyyatların xarakterinə xüsusi fikir verir. Xüsusi vurğulumaq yerinə düşər ki, təcrübədə alıcılar və sifarişçilərdən alınmış avansların artımından istifadə qeyri-adi xarakter daşıyır və səhvlərin mümkünlüyünü ehtimal edir. Bu zaman, auditor öz fərziyyəsini aşağıdakı prinsiplər əsasında qurur. Məlumdur ki, məhsulun bir hissəsinin dəyərinin alıcılar tərəfindən qabaqcadan ödənilməsi qaydası tətbiq edildikdə, hazır məhsul müəssisənin anbarından buraxılma anına qədər səhvən maya dəyəri ilə malalanların və sifarişçilərlə hesablaşmalar hesabına silinə bilər. Həqiqətən də yoxlamanın gedişində bu faktı təsdiq etmək və hazır məhsul, iş və xidmətlərin bəzi növlərinin qabaqcadan silinməsi faktlarını aşkara çıxarmaq elə də çətin deyildir. Çünki, təcrübədə müəssisənin mühasibatlığı bir qayda olaraq alıcıya qabaqcadan ödəniş üçün təqdim edilən hesablaşma sənədlərini əsas götürür və malların yüklənməsi zamanı 62 sayılı hesabda öz əksini tapan debitor borcları satış hesabının debetinə silinir. Bu zaman hazır məhsulların anbar usotu ilə mühasibatlığda təşkil olunan məbləğ uçotu arasında kəskin fərq yaranır və auditor bu mövqedən çıxış edərək balansın aktivinin strukturunu qeyri-qənaətbəx hesab edir.

2.4 sayılı cədvəldən görüldüyü kimi, fəaliyyətini öyrəndiyimiz müəssisədə mühasibat balansının passivinin «Alıcılar və sifarişçilərdən alınmış avanslar» adlı 720-ci maddəsinin kəmiyyət artımı balansın aktivinin 300-cü «Valyuta hesabı» maddəsinin kəmiyyət artımına daha çox uyğun gəlir. Bu zamanda, balansın passivinin 630-cu «Kreditorlarla hesablaşmalar (mallar, iş və xidmətlərə görə)» maddəsinin xüsusi çəkisi 3,30-dan 4,88 intervalında dəyişir və bu zaman mütləq artım 1409277 min manat (2331140-921863) təşkil edir. Fikrimizcə, balansın aktivinin 300-cü və passivinin 630 və 720-ci maddələrinin kəmiyyətinin eyni zamanda artması alınmış əmtəə-material qiymətlərinə görə malgöndərənlərlə bağlanmış müqavilə şərtlərinin yerinə yetirilməsini göstərir. Ona görə də hazır münasibətləri şəraitində müəssisə tərəfindən mal göndərilməsi üzrə müqavilə şərtlərinin gözlənilməsi birmənalı şəkildə fərdi yoxlama obyektini kimi qəbul olunur. Məlumdur ki, təcrübədə müqavilə şərtlərinin yerinə yetirilməməsi sərbəst pul vəsaitlərinin olmaması ilə ihaz edilir.

Halbuki, əksər müəssisələr qabaqcadan ödəniş əsasında alınmış pul vəsaitlərini gələcək istifadə üçün qanunsuz olaraq mövcud olmayan müqavilələrə və kontraktlara konvertasiya edir (çevirir). Bundan başqa, auditor mürəkkəb məntiqi düşüncə tərzinə və çıxarılmış nəticələrə əsaslanaraq yuxarıda göstərilən fərdi yoxlama obyektlərindən əlavə, əsas fondların sıradan çıxması, onların yenidən qiymətləndirilməsi və bu hesaba əlavə kapitalın artması səbəblərinin araşdırılması xüsusi diqqət yetirməyi məqsədəuyğun sayır. Fikrimizcə, bu qayda ilə fərdi yoxlama obyektlərinin siyahısının davam etdirmək, gözlənilən risklərin tam mənzərəsini əldə etmək, maliyyə hesabatlarının təhlili metodikasını və hesablamaların alqoritmini seçmək olar.

2.2. Auditin yekun mərhələsində tətbiq edilən analitik proseduralar və onların yaxşılaşdırılması problemləri

Məlumdur ki, auditor yoxlamaların son mərhələsində maliyyə hesabatları haqqında konkret fikir söyləmək üçün onların xülasəsini aparır və müəyyən olunmuş formada rəy tərtib edir. Lakin, həmin xülasəni müstəqil test hesab edilən analitik prosedura ilə qarışdırmaq nəzəri və praktiki cəhətdən düzgün deyildir. Bu zaman auditor rəyi ayrı-ayrı elementlərə deyil, bütövlükdə mühasibat və maliyyə hesabatlarına aid edilir. Fikrimizcə, auditin son mərhələsində auditor öz qarşısına mövcud kənarlaşmaların səbəblərinin tədqiq edilməsi, həmin göstəricilərin həm məbləğ və həm də məzmun etibarını ilə qiymətləndirilməsi məqsədini qoya bilər. Bu zaman, auditor maliyyə əmsallarından istifadəni məqsədəuyğun sayır və onların qarşısında qoyulan tələbləri aşağıdakı kimi formalaşdırır:

1. Maliyyə əmsallarının kritik hədləri normativ sənədləri və sahə təlimatlarına müvafiq olaraq müəssisənin özü tərəfindən etalon (optimal səviyyə) kimi müəyyən edilir.

2. Xalis aktivlərin hesablanması qaydası «Mühasibat uçotu haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu əsasında tənzimlənir.

3. Ödəmə qabiliyyətinin bərpa edilməsi və itirilməsi əmsalları mühasibat balansını əsasında 3,6,9 və 12 ay üçün hesablanır. Cari likvidlik və xüsusi vəsaitlə təmin

olunma əmsallarından birinin səviyyəsi müəyyən olunmuş kritik həddən (müvafiq olaraq 2 və 0,1) aşağı olduqda, ödəmə qabiliyyətinin bərpası əmsalı müəyyən olunur. Bu zaman, ödəmə qabiliyyətinin bərpa dövrü kimi 6 ay götürülür. Praktikada, balansın strukturunun qeyri-qənaətbəxş olması əlamətləri müşahidə edildikdə ödəmə qabiliyyətinin itirilməsi əmsalı hesablanılır. Ölkə və xarici təcrübədə ödəmə qabiliyyətinin mümkün itirilmə dövrünün müddəti 3 ay həddində qəbul olunur.

4. Dövriyyə kapitalından istifadəni xarakterizə edən bir sıra göstəricilərin kritik səviyyəsi sivilizasiyalı bazar iqtisadiyyatına malik ölkələrdə qəbul edilmiş hədlərə (1. ehtiyatların dövrü əmsalı – ildə 3 dövr; 2. debitor borclarının dövrü əmsalı – ildə 5 dövr) tam uyğun gəlir.

Məlumdur ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində hər bir müəssisənin sahə xüsusiyyəti və mülkiyyət münasibətləri nəzərə alınmaqla dövriyyə kapitalından istifadəni xarakterizə edən əmsalları normativləri hazırlanır və tətbiq olunur. Fikrimizcə, göstəricilərin təklif olunan qiymətinə müəssisənin fəaliyyət sferasının və kapitalın dövrünün xüsusiyyətlərini əlavə etməklə daha optimal kriteriyaya yaxınlaşmaq mümkündür. Çünki, bəzi hallarda kommersiya tsiklinin uzunluğu ilə kreditor borclarının silinmə müddəti üst-üstə düşür, və cari aktivlərlə müqayisədə xüsusi dövriyyə vəsaitlərinə tələbat az olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, idarəetmənin ən mühüm funksiyalarından biri sayılan auditin təşkili prosesində mühasibat balansının oxunması və təhlili problemlərinə geniş yer verilir. Çünki, auditor «konkret iqtisadi təhlil nəticəsində əldə olunmuş informasiyalardan istifadə etməklə təsərrüfat subyektlərinin mənfəətinin dinamiyasını və dəyişmə perspektivlərini, müəssisənin sərəncamında olan resursları və onlardan istifadənin səmərəliliyini qiymətləndirə bilər». Belə bir şəraitdə mühasibat və maliyyə hesabatlarının təhlilinin detallaşdırılmış şəkildə aparılması məqsədəuyğun sayılır. Məlumdur ki, nəzəriyyə və praktikada ekspres-təhlil çərçivəsində məhdud sayda əsas göstəricilərin hesablanması, qiymətləndirilməsi və onların dinamikada təhlili həyata keçirilir. Bunun əksinə olaraq daha çox əməktutumlu sayılan dərinləşdirilmiş maliyyə təhlili prosesində bir sıra iqtisadi göstəricilərin hesablanması və qiymətləndirilməsi ilə yanaşı biri-biri ilə qarşılıqlı

əlaqədə olan cədvəllər sistemi qurulur. Fikrimizcə, təcrübədə determinləşdirilmiş amilli təhlilinin sahə modellərindən də istifadə edilə bilər.

Məlumdur ki, maliyyə təhlilinin ölkə təcrübəsində «qarşılıqlı əlaqəli analitik cədvəllər sisteminin qurulması; balansın ayrı-ayrı maddələrinin detallaşdırılmış təhlili; determinləşdirilmiş modellər sisteminin köməyi ilə amilli təhlil» kimi analitik metodlar geniş tətbiq edilir. Bundan başqa, auditor arayışının hazırlanması mərhələsində aşağıdakı analitik proseduralardan istifadə olunur: 1) mühasibat hesabatlarının faktiki göstəriciləri ilə sifarişçi tərəfindən müəyyən edilmiş biznes-plan göstəricilərinin müqayisə edilməsi; 2) maliyyə əmsallarının hesablanması və onların dinamikasının təhlili; 3) nisbi əmsalların keçmiş dövrün göstəriciləri ilə müqayisə olunması. Fikrimizcə, audit prosesində daha optimal nəticəyə nail olmaq üçün maliyyə vəziyyətinin və maliyyə nəticələrinin təhlili metodikası müxtəlif mərhələləri əhatə etməklə işlənib hazırlana bilər:

I mərhələ: Müəssisənin əmlakı və onun əmələ gəlmə mənbələrinin təhlili və qiymətləndirilməsi; Məlumdur ki, bazar münasibətlərinə keçidlə əlaqədar sahə mənsubiyyətindən və mülkiyyət formasından asılı olmayaraq yeni mühasibat hesabatı formaları tətbiq edilir və onun tərtibi qaydası dəyişilir. Yeni hesabat bazar münasibətlərinə əsaslanır və müəyyən dərəcədə mühasibat uçotunun beynəlxalq standartlarının tələblərinə cavab verir. Aydınır ki, mühasibat hesabatının məzmunu və tərtibindəki yeniliklər həmin hesabatdakı informasiyanın oxunmasını və onların əsasında aparılan maliyyə münasibətlərinin təhlilini çətinləşdirir.

Məlumdur ki, mühasibat balansı hesabat dövrünün əvvəlinə nisbətən müəssisənin maliyyə və əmlak vəziyyətinin dəyişməsinə xarakterizə edir. Lakin, eyni balans forması «xüsusi dövriyyə vəsaitlərinin artıqlığı (çatışmazlığı)» göstəricisindən istifadə etməklə müəssisənin əmlak vəziyyətinin analitik cəhətdən qiymətləndirilməsini çətinləşdirir. Aydınır ki, müasir şəraitdə mühasibat balansı investorlar, kreditorlar, tərəfdaşlar və payçılarda müəssisənin sabit əmlak və maliyyə vəziyyətinə malik olmasına əminlik yaradan zəruri informasiya daşıyıcısı hesab olunur.

Göründüyü kimi, mühasibat uçotunun beynəlxalq standartlarının tələblərinə müvafiq tərtib edilən mühasibat hesabatları maliyyə təhlilinin yeni metodikasından

istifadənin zəruriliyini meydana çıxarır. Fikrimizcə, belə bir metodika potensial tərəfdaşın düzgün seçilməsi, müəssisənin maliyyə sabitliyi və əmlak vəziyyətinin qiymətləndirilməsi, işgüzar aktivliyin və sahibkarlıq fəaliyyətinin səmərəliliyinin aşkara çıxarılması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu zaman, potensial tərəfdaşın maliyyə fəaliyyəti haqqında əsas, bəzi hallarda yegənə informasiya mənbəyi dərc olunan mühasibat hesabı sayılır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində hesabat maliyyə uçotunun məlumatlarının ümumiləşdirilməsinə əsaslanır, müəssisəni cəmiyyətlə və işgüzar tərəfdaşlarla əlaqələndirilən informasiya həlqəsi hesab olunur. Nəzəriyyə və praktikada müəssisənin fəaliyyəti ilə maraqlananlar təhlilin subyektləri kimi qəbul edilir.

Bazar münasibətləri şəraitində müəssisənin əmlak vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi üç mərhələdə aparılır: 1) Hazırlıq mərhələsi; 2) Mühasibat hesabatının qabaqcadan xülasəsi; 3) Balansın iqtisadi oxunuşu və təhlili. Məlumdur ki, iqtisadi təhlil prosesində müəssisənin fəaliyyətinin əsas göstəriciləri və həmçinin əmlak və maliyyə vəziyyətində baş verən keyfiyyət dəyişiklikləri müəyyən olunur. Bandan başqa, tədqiqat zamanı bir sıra analitik əmsallar hesablanır və onların dinamikasına nəzarət həyata keçirilir. Fikrimizcə, həmin göstəricilərin məcmusu müqayisəli şəkildə müəssisənin məkan və zaman daxilində fəaliyyətini xarakterizə edir. Belə bir şəraitdə, müəssisənin iqtisadi potensialı əmlak və maliyyə vəziyyəti kimi iki mövqedən xarakterizə olunur. Hər iki tərəf bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olduğundan həmin göstəricilər dəyişmə tempi nəzərə alınmaqla dinamikada öyrənilir. Bu zaman, müəssisənin əmlak vəziyyətini xarakterizə edən göstəricilərin təhlili aşağıdakı qaydada həyata keçirilir: 1) Ayrı-ayrı ümumiləşdirilmiş göstəricilərin fərdi göstəricilərə ayrılması; 2) Həmin göstəricinin müvafiq bazis göstəriciləri ilə müqayisə edilməsi; 3) Fərdi göstəricilər əsasında aparılmış təhlilin nəticələrinin ümumiləşdirilməsi. Belə bir şəraitdə müəssisənin əmlak vəziyyətinin detallaşdırılmış təhlil proqramı ümumi qaydada aşağıdakı tədqiqat işlərinin yerinə yetirilməsini nəzərdə tutur:

- I. Müəssisənin iqtisadi və maliyyə vəziyyətinin qabaqcadan xülasəsi;
- II. Müəssisənin iqtisadi potensialının qiymətləndirilməsi və təhlili;

III. Müəssisənin əmlak vəziyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi:

- a) müqayisəli analitik balansın tərtibi;
- b) balansın şaquli təhlili;
- v) balansın üfüqi təhlili;
- q) müəssisənin əmlak vəziyyətində baş verən keyfiyyət dəyişikliklərinin təhlili.

Qeyd etmək lazımdır ki, detallaşdırılmış maliyyə təhlili proqramının informasiya bazası mühasibat balansı hesab olunur. Bu zaman hesablanmış analitik göstəricilərə və əmsallara məkan və zaman daxilində baxılır və analitik iş ümumidən fərdiyə prinsipi üzrə qurulur. Məhz bu məqsədlə balansın aktivinin ayrı-ayrı bölmələrinin yekununu müqayisə etməklə müəssisənin əmlak vəziyyətinin dəyişmə meyli müəyyən edilir.

Nəzəriyyə və praktikadan məlumdur ki, balansın şaquli təhlili audit prosesində mühüm analitik prosedura hesab olunur. Balansın bu formada tədqiqi onun hər bir maddəsinin ümumi yekunda xüsusi çəkisini izləməyə imkan verir. Bunun əksinə olaraq balansın üfüqi təhlili bir və ya bir neçə analitik cədvəlin tərtibini nəzərdə tutur. Bir qayda üzrə aparılan iqtisadi təhlil zamanı analitik cədvəllərdə əks etdirilmiş mütləq göstəricilərə artımın (azalmanın) nisbi templəri əlavə olunur.

Göründüyü kimi, mühasibat hesabatının iqtisadi oxunuşu prosesində müəssisənin əmlak və maliyyə vəziyyəti haqqında ilkin nəticə çıxarılır. Bu zaman, hesabatın ayrı-ayrı maddələrinin və göstəricilərinin kəskin dəyişməsinə diqqət verilir, şaquli və üfüqi təhlili aparılır. Belə bir şəraitdə kifayət qədər ətraflı nəticələr maliyyə əmsallarının kompleks təhlili vasitəsilə əldə edilir. İqtisadi təhlil prosesində müəssisənin əmlak vəziyyətini xarakterizə edən aşağıdakı göstəricilər hesablanır:

1) Müəssisənin sərəncamında olan təsərrüfat vasitələrinin dəyəri; Bu göstərici mühasibat balansının yekunu və ya valyutası ilə xarakterizə olunur.

2) Əsas vəsaitlərin aktiv hissəsinin xüsusi çəkisi; Bu göstərici əsas vəsaitlərin aktiv hissəsinin dəyərinin əsas vəsaitlərin ümumi dəyərinə nisbəti kimi hesablanır.

3) Əsas vəsaitlərin köhnəlmə əmsalı; Bu əmsalın kəmiyyəti əsas vəsaitlərin köhnəlmə məbləğinin onun balans dəyərinə nisbəti kimi müəyyən olunur.

4) Əsas vəsaitin təzələnmə əmsalı; Bu əmsal hesabat dövründə daxil olmuş əsas vəsaitlərin balans dəyərini ilin sonuna əsas vəsaitlərin balans dəyərinə nisbəti kimi hesablanır.

5) Dövriyyədən çıxma əmsalı; Bu əmsal hesabat ilində dövriyyədən çıxmış əsas vəsaitlərin dəyərini ilin əvvəlinə əsas vəsaitlərin balans dəyərinə nisbəti kimi müəyyən olunur.

Məlumdur ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisənin maliyyə vəziyyətinin strukturu və dinamikası nisbi analitik balansın köməkliyi ilə öyrənilir. Müqayisəli analitik balansın mütləq göstəricilərinə aşağıdakılar daxildir: 1) ilin əvvəlinə və sonuna mühasibat balansının maddələr üzrə mütləq kəmiyyəti; 2) ilin əvvəlinə və sonuna balansın valyutasında ayrı-ayrı maddələrin xüsusi çəkisi; 3) mütləq kəmiyyətlərdə baş verən dəyişikliklər; 4) göstəricilərin xüsusi çəkilərində yaranan dəyişikliklər; 5) balans maddələrinin artım templəri; 6) struktur dəyişikliklərinin artım templəri; 7) 1%-in qiyməti; Bu zaman balansın valyutasının və hər bir maddənin artımı mütləq dəyişilmə faizinə görə hesablanır və qiymətləndirilir.

Məhz buna görə də, iqtisadi təhlil prosesində müqayisəli analitik balansın bütün göstəriciləri üç qrupa bölünür: 1) Balansın struktur göstəriciləri; 2) Balansın dinamika göstəriciləri; 3) Balansın struktur dinamikası göstəriciləri; Fikrimizcə, sadalanan iqtisadi parametrlər içərisində müəssisənin əmlak vəziyyətinin ümumi mənzərəsini izləmək üçün balansın struktur dinamikası göstəriciləri mühüm əhəmiyyət daşıyır. Aydınır ki, balansın aktiv və passivində baş verən struktur dəyişikliklərini müqayisə etməklə konkret mənbə hesabına dövriyyəyə yeni vəsait cəlb olunması imkanlarını müəyyən etmək olar.

Göründüyü kimi, bazar münasibətləri şəraitində müəssisənin maliyyə və əmlak vəziyyəti təsərrüfat vəsaitlərinin yerləşdirilməsi və onların yaranma mənbələri ilə xarakterizə olunur. Məlumdur ki, hal-hazırda mövcud normativ sənədlərə uyğun olaraq balans netto tərtib edilir və onun yekunu müəssisənin sərəncamında olan vəsaitlərin məbləğini təqribi qiymətləndirməyə imkan verir. Lakin, həmin qiymət uçot qiyməti olmaqla əmlaka görə alınması mümkün olan real pul vəsaitlərinin məbləğini

əks etdirmir. Qeyd etmək lazımdır ki, aktivlərin cari qiyməti bazar konyukturası ilə müəyyən olunur və o inflyasiya şəraitində uçot qiymətindən fərqlənə bilər.

Xarici və ölkə təcrübəsində müəssisənin əmlak vəziyyəti aşağıdakı üsulların köməyi ilə təhlil edilir və qiymətləndirilir:

1) maddələrin tərkibini qabaqcadan dəyişmədən təhlilin bilavasitə balans-netto üzrə aparılması;

2) tərkib etibarlı ilə eyni adlı maddələrin birləşdirilməsi və müqayisəli analitik balansın tərtib edilməsi;

3) maddələri zəruri mövqedə birləşdirməklə sonradan balansın təkrar təmizlənməsi.

Məlumdur ki, praktikada müəssisənin maliyyə vəziyyətinin dinamikasını qiymətləndirmək məqsədilə balans maddələri likvidlik dərəcəsinə və öhdəliklərin təciliyyəti əlamətinə görə ayrı-ayrı spesifik qruplarda birləşdirilir. Ümumiləşdirilmiş formada həmin qruplaşdırmanı aşağıdakı qaydada həyata keçirmək məqsədəuyğun sayılır (bax cədvəl 2.5).

Cədvəl 2.5

Müəssisənin əmlakı və onun əmələ gəlmə mənbələrinin qruplaşdırılması

Aktiv	Passiv
I. Müəssisənin əmlakı	I. Əmlakın əmələ gəlmə mənbələri
1. İmmobil (yayındırılmış) aktivlər	1. Xüsusi kapital
2. Mobil dövrüyyə aktivləri:	2. Borc kapitalı:
a) Ehtiyatlar və məsrəflər	a) Uzunmüddətli öhdəliklər
b) Debitor borcları	b) Qısamüddətli kredit və borclar
v) Pul vəsaitləri və qiymətli kağızlar	v) Kreditor borcları

Beləliklə, analitik balansdan istifadə etməklə müəssisənin maliyyə vəziyyətini xarakterizə edən bir sıra göstəriciləri hesablamaq olar. Həmin göstəricilərə aşağıdakılar aiddir:

1. Müəssisənin əmlakının ümumi dəyəri = balansın valyutası və ya yekunu;
2. İmmobil aktivlərin və ya daşınmaz əmlakın dəyəri = balansın aktivinin birinci bölməsinin yekunu;
3. Dövrüyyə (mobil) aktivlərinin dəyəri = balansın aktivinin II və III bölmələrin yekununun cəmi:

4. Material dövriyyə vəsaitlərinin dəyəri = balansın aktivinin II bölməsinin yekunu;

5. Debitor borclarının həcmi (malgöndərən və podratçılara verilmiş avanslar daxil eilməklə) = balansın aktivinin III bölməsinin 199-260-cı sətirləri;

6. Sərbəst pul vəsaitlərinin məbləği (qiymətli kağızlar və qısa müddətli maliyyə qoyuluşları daxil edilməklə) = balansın aktivinin III bölməsinin 270-310-cu sətirlər;

7. Xüsusi kapitalın həcmi = balansın passivinin I bölməsi və II bölməsinin 725-750-ci sətirlərinin cəmi;

8. Borc kapitalının həcmi = balansın passivinin II bölməsinin cəmi (725-750-ci sətirlər istisna olmaqla);

9. Uzunmüddətli kredit və borcların həcmi = balansın passivinin II bölməsinin 500-510-cu sətirləri;

10. Dövriyyə aktivlərinin tamamlanması üçün qısamüddətli kredit və borcların həcmi = balansın passivinin II bölməsinin 600-620-ci sətirləri;

11. Kreditor borclarının həcmi = balansın passivinin 630-720 və 760-cı sətirləri; 725-750-ci sətirlər müəssisənin özü-özünə olan borclarını əks etdirir və təhlil zamanı həmin sətirlər üzrə məbləğ onun xüsusi kapitalı ilə cəmlənir.

12. Dövriyyədə olan xüsusi vəsaitlərin həcmi=balansın passivinin və aktivinin I bölmələrinin yekunlarının fərqi; beləliklə, müəssisənin əmlak vəziyyətini xarakterizə edən göstəricilər bu qayda ilə sistemləşdirildikdən sonra fəaliyyətini təhlil etdiyimiz «Azərkimyamaş» açıq tipli səhmdar cəmiyyətinin maddələrinin (aktiv) dinamikasının və strukturunun qiymətləndirilməsi obyektiv zərurətə çevirilir (bax cədvəl 2.6).

Əmlakın strukturunun analitik xarakteristikası

Aktivlərin (vəsaitlərin) növləri	İlin əvvəlinə	İlin sonuna	Xüsusi çəkisi		Mütləq
			İlin əvvəlinə	İlin sonuna	
I. Əsas vəsaitlər və dövriyyədən kənar aktivlər, o cümlədən	9420494	35276762	65,25	71,24	2585
1. Əsas vəsaitlər	8773374	28390144	60,77	57,33	1961
2. Kapital qoyuluşları	544201	6462660	3,84	13,05	5908
3. Uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları	2800	302800	0,02	0,61	300
II. Dövriyyə-vəsaitləri, o cümlədən	5016283	14241960	34,75	28,76	9225
4. Material dövriyyə vəsaitləri	2074549	6067358	14,37	12,25	3992
5. Hesablamalarda olan vəsait	2629164	7593662	18,21	15,33	4964
6. Pul vəsaitləri və qısa müddətli maliyyə qoyuluşları	312570	580940	2,17	1,17	268
7. Zərərlər	-	-	-	-	-
Əmlakın cəmi	14436777	49518722	100,00	100,00	3508

2.6. sayılı cədvəlin məlumatlarından görüldüyü kimi, fəaliyyətini öyrəndiyimiz müəssisədə əmlakın dəyəri müqayisə olunan dövr ərzində 35081945 min manat (243%) artmışdır. Bu zaman immobil vəsaitlər və dövriyyə aktivləri üzrə artım müvafiq olaraq 258562268 min manat (274,7%) və 92256677 min manat (183,91%) təşkil etmişdir. Eyni zamanda, təhlil işi aparılan dövrdə müəssisənin immobil və dövriyyə aktivlərinin nisbətində struktur dəyişiklikləri baş vermişdir. Belə ki, həmin müddət ərzində dövriyyədən kənar aktivlərin xüsusi çəkisi 65,25%-dən 71,24%-ə (artım 5,99%) və dövriyyə aktivlərinin xüsusi çəkisi 34,75%-dən 28,76%-ə (azalma 5,99%) dəyişmişdir. Vəziyyətin analoji qaydada davam etməsi çətin reallaşdırılan aktivlərin xüsusi çəkisinin daim artmasına və təcili öhdəliklərin örtülməsi üçün zəruri olan likvid vəsaitlərin (nəğd pul və qiymətli kağızlar) qıtlığına səbəb olmaqla müəssisənin ödəmə qabiliyyətinə mənfi təsir göstərə bilər.

2.6 sayılı cədvəldən görüldüyü kimi, immobil aktivlərin tərkibində əsas vəsaitlərin xüsusi çəkisi 3,44% punktu azalaraq ötən ildəki 60,77%-dən 57,33%-ə enmişdir. Bu halda müəssisənin əmlakının ümumi dəyərinin artımını təmin edən maddələrin aşkara çıxarılması aktual bir problemə çevrilir. Fikrimizcə, bu problemi həll etmək üçün immobil vəsaitlərin tərkibini ətraflı nəzərdən keçirtmək və dövriyyədən kənar aktivlərin hər bir maddəsinin struktur nisbətini hesablamaq kifayətdir (bax cədvəl 2.7).

Cədvəl 2.7.

«İmmobil vəsaitlər» maddələrinin analitik qruplaşdırılması

Göstəricilər	İlin əvvəlinə		İlin sonuna	
	Min manatla	Yekuna nisbətən, %-lə	Min manatla	Yekuna nisbətən, %-lə
1	2	3	4	5
1.Qeyri-maddi aktivlər	1314	0,03	60504	0,17
2.Əsas vəsaitlər	8773374	93,13	28390144	80,48
3.Quraşdırılacaq avadanlıqlar	88805	0,94	60654	0,17
4.Başa çatdırılmamış kapital qoyuluşları	554201	5,88	6462660	18,32
5.Uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları	2800	0,03	302800	0,86
Yekunu	9420494	100,00	35276762	100,00

Göründüyü kimi, fəaliyyətini öyrəndiyimiz müəssisədə ötən il nisbətən hesabat ilində immobil vəsaitlərin strukturunda bəzi dəyişikliklər olmuşdur. Belə ki, «Əsas vəsaitlər» və «Quraşdırılması avadanlıqlar» maddəsinin xüsusi çəkisi müvafiq olaraq 12,65% (93,13%-dən 80,48%-ə) və 0,77% (0,94%-dən 0,17%-ə) azalmışdır. Bunun əksinə olaraq qalan üç maddə üzrə («Qeyri-maddi aktivlər», «Başa çatdırılmamış kapital qoyuluşları» və «Uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları») artım müşahidə olunur. Burada ən yüksək artım (12,44%) «Başa çatdırılmamış kapital qoyuluşları» maddəsi üzrə baş vermişdir. Fikrimizcə, hesabat ilinin sonuna immobil vəsaitlərin strukturunda baş vermiş dəyişiklikləri əlverişli hesab etmək mümkündür. Çünki, həmin dəyişikliklər perspektivdə istehsal fəaliyyətinin genişləndirilməsinə imkan verə bilər.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, müəssisənin əmlak vəziyyəti əsas vəsaitlərin köhnəlmə əmsalı, əsas vəsaitlərin təzələnmə əmsalı və dövriyyədən çıxma əmsalı ilə xarakterizə olunur. Yuxarıda hər bir göstəricisinin hesablanma metodikası geniş şərh edildiyindən, burada onların təkrarına ehtiyac duyulmur. Fəaliyyətini öyrəndiyimiz müəssisənin məlumatları əsasında hesablanmış həmin göstəricilər aşağıdakı kimi sistemləşdirilə və qruplaşdırıla bilər.

Cədvəl 2.8.

Əsas vəsaitlərin xarakteristikası

Göstəricilər	İlin əvvəlinə		İlin sonuna		Artım tempi, %-lə
	2	3	4	5	
1					6
1.Əsas vəsaitlərin ilk dəyəri	10112619	100,00	34373798	100,00	339,61
2.Aktiv əsas vəsaitlərin xüsusi çəkisi (payı)	4307640	42,6	17683520	51,44	410,52
3.Əsas vəsaitlərin qalıq dəyəri	8773374	-	28390144	-	323,59
4.Əsas vəsaitlərin köhnəlmə əmsalı		13,20		17,40	
5.Əsas vəsaitlərin təzələnmə əmsalı		42,91		21,98	
6.Əsas vəsaitlərin dövriyyədən çıxma əmsalı		0,47		0,25	

2.8. sayılı cədvəldə məlumatlardan aydın olur ki, hesabat ilində müəssisə lazımı səviyyədə maddi-texniki bazaya malik olmuş və əsas vəsaitlərin təzələnməsi prosesi (2013 və 2014-cü illərdə müvafiq olaraq 42,91% və 21,98%) yüksək sürətlə aparılmışdır. Həmin illər ərzində əsas vəsaitlərin köhnəlməsi 13,20% və 17,40%

intervalında tərəddüd etmişdir. Hesabat ilinin sonunda əsas vəsaitlərin aktiv hissəsinin xüsusi çəkisi 42,60%-dən 51,44%-ə yüksəlmiş və artım 8,84% təşkil etmişdir. Bu isə, öz növbəsində, fəaliyyətini öyrəndiyimiz müəssisə üçün müsbət hal kimi qiymətləndirilə bilər.

Məlumdur ki, əsas fondlardan istifadənin səmərəliliyi fondverimi və fondtutumu göstəriciləri ilə ölçülür və qiymətləndirilir. Bu zaman, fondverimi məhsul satışından yaranan pul gəlirlərinin əsas fondların orta illik dəyərinə nisbəti fondtutumu isə fondverimi göstəricisinin əksi kimi hesablanır. Fondtutumu göstəricisi məhsul satışından əldə edilən pul gəlirlərinin hər manatına düşən əsas vəsait məsrəflərini (qəpiklə) xarakterizə edir. Aydınır ki, məhsulun fondtutumunun səviyyəsinin aşağı düşməsi əsas fondlardan istifadənin səmərəliliyinin yüksəldiyini göstərir. Praktikada, əsas fondlardan istifadənin səmərəliliyini əyani şəkildə öyrənmək üçün aşağıdakı formada analitik cədvəlin tərtib olunması məqsədəuyğun sayılır.

Cədvəl 2.9.

Əsas fondlardan istifadənin səmərəliliyinin təhlili

Göstəricilər	İlin əvvəlinə	İlin sonuna	Kənarlaşma (+;-)
1	2	3	4
1.Məhsul (iş və xidmətlər) satışından yaranan pul gəlirləri (ƏDV və aksizlər daxil edilmədən), min manat	28298803	103636933	+75338130
2.Əsas fondların orta illik dəyəri, min manatla	7966720	22243209	+14276489
3.Əsas vəsaitlərin fondverimi, manatla	3,55	4,66	+1,11
4.Məhsulun fondtutumu, qəpiklə	28,15	21,46	-6,69

2.9 sayılı cədvəldə verilmiş məlumatlardan görüldüyü kimi, fondverimi göstəricisinin səviyyəsi ilin əvvəlinə nisbətən 1,11 manat (4,66-3,55) artmış və nəticədə məhsulun fondtutumu 6,69 qəpik azalaraq 21,46 qəpik təşkil etmişdir. Bu isə, öz növbəsində, müəssisənin maliyyə vəziyyətinin sabitliyini və əsas fondlardan istifadənin səmərəliliyini göstərir.

Nəzəri və praktiki ədəbiyyatlarda fondverimi göstəricisinin əmək məhsuldarlığı və əməyin fondla silahlanması göstəriciləri ilə sıx əlaqəli olduğu xüsusi vurğulanır. Bu zaman əmək məhsuldarlığı məhsul satışından əldə olunan pul gəlirlərinin (ƏDV və aksizlər daxil edilmədən) işçilərin orta sayına nisbəti kimi müəyyən olunur.

$$B = \frac{T}{R} \quad F = \frac{T}{C} \quad F_v = \frac{C}{R} \quad C = F_v \cdot R \quad (5);$$

$$R \quad (1); \quad C \quad (2); \quad R \quad (3); \quad T = B \cdot R \quad (4);$$

$$\frac{F}{C} = \frac{T}{F_v \cdot R} = \frac{B \cdot R}{F_v} = \frac{V}{F_v} \quad (6)$$

burada, B – əmək məhsuldarlığını,

T – məhsul satışından əldə olunan pul gəlirlərini,

R – işçilərin sayını,

F – əsas fondların fondverimini,

C – əsas fondların orta illik dəyərini,

F_v – əməyin fondla silahlanmasını göstərir. Bu zaman, fondveriminin artımının əsas şərti əmək məhsuldarlığının artım tempinin əməyin fondla silahlanmasının artım tempini üstələməsi hesab olunur. Fikrimizcə, sadalanan göstəricilər arasındakı əlaqənin xarakteri aşağıdakı cədvəlin məlumatlarından istifadə olunmaqla tam açıla bilər.

Cədvəl 2.10

Fondveriminin amilli təhlili

Göstəricilər	İlin əvvəlinə	İlin sonuna	Kənarlaşma (+;-)	
			mütləq ifadədə	faizlə
1	2	3	4	5
1.Məhsul (iş və xidmətlər)satışından əldə olunan pul gəlirləri, min manatla	28298803	103636933	+75338130	366,22
2.İşçilərin orta siyahı sayı, nəfərlə	465	561	+105	132,03
3.Bir işçi hesabı ilə əmək məhsuldarlığı, min manatla	62058,78	184736,07	+122677,29	297,68
4.Əsas fondların orta illik dəyəri, min manatla	7966720	22243209	+14276489	279,20
5.Əməyin fondla silahlanması (bir işçi hesabı ilə), min manatla	17470,88	39649,21	+22178,33	226,94
6.Əsas fondların fondverimi, manatla,	3,55	4,66	+1,11	131,27

Göründüyü kimi, fəaliyyətini təhlil etdiyimiz müəssisədə fondveriminin səviyyəsinin 131,27% artması əmək məhsuldarlığının artım tempinin (297,68%) əməyin fondla silahlanmasının artım tempindən (226,94%) yüksək olması ilə xarakterizə olunur. Praktikada, amilli təhlil vasitəsilə həmin faktorların fondverimi göstəricisinin səviyyəsinə təsirini hesablamaq və qiymətləndirmək mümkündür. Bu

zaman, zəncirvari yerdəyişmə üsulunun köməyi ilə ardıcıl olaraq aşağıdakı hesablamalar aparılır:

$$\frac{F_0 = B_0 = 62058,78}{F_v = 17470,88} = 3,55 \quad (7)$$

$$\frac{F_{01} = B_1 = 184736,07}{F_{v0} = 17470,88} = 10,57 \quad (8)$$

$$\frac{F_1 = B_1 = 184736,07}{F_{v1} = 39649,24} = 4,66 \quad (9)$$

Deməli, əsas fondların fondveriminin səviyyəsinin 1,11 manat artmasına yuxarıda sadalanan amillərin təsiri aşağıdakı kimi olmuşdur:

1. Əmək məhsuldarlığının yüksəlməsi hesabına:

$$F_{01} - F_0 = 10,57 - 3,55 = 7,02 \text{ manat} \quad (10)$$

2. Əməyin fondla silahlanma səviyyəsinin dəyişməsi hesabına:

$$F_1 - F_{01} = 4,66 - 10,57 = -5,91 \text{ manat} \quad (11)$$

Beləliklə, iki amilin birgə təsiri 1,11 manat ((7,02+(-5,91)) təşkil edir.

Nəzəri və praktiki ədəbiyyatlardan məlumdur ki, müəssisənin əmlak vəziyyətinin dəyişmə səbəblərinin öyrənilməsində növbəti mərhələni dövriyyə kapitalının tərkibi və dinamikasının təhlili təşkil edir. Artıq qeyd olunduğu kimi, fəaliyyətini öyrəndiyimiz müəssisədə dəyər ifadəsində əmlakın tərkibində dövriyyə kapitalının xüsusi çəkisi xeyli artmışdır. Əgər bu artım yalnız borc vəsaitləri hesabına baş vermişdirsə, onda belə bir vəziyyəti birmənalı şəkildə qiymətləndirmək mümkün deyildir. Çünki, bəzi hallarda bu artım əvvəlki proporsiyada olmaya bilər. Fikrimizcə, iqtisadi ədəbiyyatlarda düzgün olaraq bu şərtlər daxilində əmlakın mobilliyinin (çevikliyin) artmasının qeyri-sabit xarakter daşdığı xüsusi vurğulanır. Bunun əksinə olaraq artımın əsas mənbəyini xüsusi vəsait təşkil etdikdə, o müsbət hal kimi qiymətləndirilir və müəssisənin daimi maliyyə göstəricisi kimi nəzərdən keçirilir.

Cədvəl 2.11

Müəssisənin dövriyyə vəsaitlərinin artımına təsir edən amillərin strukturu

Göstəricilər	Min manatla	Artım nisbətən %-lə
1.Xalis mənfəət	-	-
2.Köhnəlmə məbləğinin artması	+4647018	+50,37
3.Xüsusi fondların artımı	+32477339	+365,03
4.Kreditlər üzrə borcların artması	+1254280	+13,60
5.Kreditor borclarının həcmnin artması	+1350326	+14,64
6.Kapital qoyuluşlarının məbləğinin artması	-30141487	-326,71
7.Uzunmüddətli maliyyə qoyuluşlarının məbləğinin artması	-300000	-3,25
8.Qeyri-maddi aktivlərin çəkisinin artması	-61802	-0,67
9.Sair passivlərin artımı	-	-
10.Artım amilləri üzrə yekun məbləği	+39728966	-
11.Azalma amilləri üzrə yekun məbləği	-30503289	-
12.Dövriyyə vəsaitlərinin artımı (sətir 10 – sətir 11)	+9225677	100,00

Nəzəri cəhətdən aydındır ki, xalis mənfəət, xüsusi və borc vəsaitlər dövriyyə vəsaitlərinin artım mənbələri ola bilər. Bundan başqa, müasir dövrdə xüsusi vəsait mənbələri və köhnəlmə məbləği əsas vəsaitlərin və sair dövriyyədən kənar aktivlərin artımını formalaşdıran elementlər rolunda çıxış edir. 2.11 sayılı cədvəlin məlumatlarından görüldüyü kimi, fəaliyyətini öyrəndiyimiz müəssisədə dövriyyə vəsaitlərinin artımı ilə yanaşı, dövriyyədən kənar aktivlər üzrə də artım meyli müşahidə olunur. Bu zaman uzunmüddətli maliyyə qoyuluşları və qeyri-maddi aktivlər (müəssisənin xüsusi vəsaitlərinin kapital qoyuluşuna yönəldilməsi halları nəzərə alınmaqla) xüsusi mənbələr hesabına dövriyyə vəsaitlərinin artımının 71,77%-ni ($50,37+365,03-326,71-3,25-0,67$) örtür. Bundan başqa, kreditlər üzrə borcların məbləğinin və kreditor borclarının həcmnin artması müvafiq olaraq dövriyyə vəsaitlərinin artımının 13,60% və 14,64%-ni təmin edir. Görüldüyü kimi, təhlil işi apardığımız müəssisədə dövriyyə vəsaitlərinin artımının xeyli hissəsi müəssisənin xüsusi vəsaitləri hesabına baş vermişdir. Bu isə, öz növbəsində, müəssisənin sabit maliyyə vəziyyətinə malik olduğunu bir daha sübut edir. Təcrübədə, bir qayda olaraq müəssisənin maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi prosesində təsərrüfat subyektlərinin əmlakına yönəldilmiş xüsusi və borc vəsaitlərinin və onların mənbələrinin strukturu təhlil edilir. Bu zaman, balansın passiv maddələri aşağıdakı kimi qruplaşdırılır.

**Müəssisənin əmlakının yaranma mənbələrinin strukturunun analitik
qruplaşdırılması**

Müəssisənin əmlakının formalaşma mənbələri	Məbləğ, min manatla		Mənbələrin tərkibində xüsusi çəkimi		
	İlin əvvəlinə	İlin sonuna	İlin əvvəlinə	İlin sonuna	M
1	2	3	4	5	i
1. Xüsusi vəsait mənbələri, o cümlədən	9659969	37762657	66,91	76,26	28
a) nizamnamə kapitalı	76981	76981	0,53	0,16	
b) xüsusi təyinatlı fondlar	4069921	17145272	28,19	34,62	13
v) keçmiş illərin bölüşdürülməsi mənfəəti	0	0	0	0	
q) hesabat ilinin mənfəəti	0	0	0	0	
2. Hesabat ilinin mənfəəti	1636420	4241026	11,34	8,56	20
a) uzunmüddətli kreditlər və borclar	123500	0	0,86	0	-1
b) qısamüddətli kreditlər və borclar	5080000	1885780	3,52	3,81	13
v) kreditor borclar	1004920	2355246	6,96	4,76	11
3. Sair passivlər	3140388	7515039	21,75	15,18	44
Mənbələrin yekunu	14436777	49518722	100,00	100,00	35

2.12 sayılı cədvəlin məlumatlarından görüldüyü kimi, fəaliyyətini öyrəndiyimiz müəssisədə hesabat ilində bazis dövrü ilə müqayisədə əmlakın əmələ gəlmə mənbələrinin strukturunda cüzi miqdarda dəyişiklik olmuşdur. Belə ki, həmin dövrdə xüsusi vəsait mənbələrinin xüsusi çəkisi 9,35% və borc vəsaitlərinin xüsusi çəkisi 8,56% artmışdır. Bundan başqa, borc vəsaitlərinin strukturunda nəzərə çarpacaq dəyişiklik baş verməmiş və müəssisə hesabat ilində əsas vəsaitlərin və dövrüyyədənkənar aktivlərin örtülməsinin əlavə mənbələri hesab olunan uzunmüddətli kreditlərdən istifadə etməmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, təhlil işi aparılan dövr ərzində müəssisədə immobil vəsaitlərin xüsusi çəkisi yüksəlmiş və bu artım başa çatdırılmayan kapital qoyuluşları hesabına baş vermişdir. Bu isə, öz növbəsində, başa çatdırılmayan kapital qoyuluşlarının xüsusi vəsaitlər və qısamüddətli kreditlər hesabına həyata keçirildiyini göstərir. 3.12 sayılı cədvəldən görüldüyü kimi, sonuncu mənbənin xüsusi çəkisi fəaliyyəti təhlil edilən müəssisədə 3,52%-dən 3,81%-ə intervalında dəyişir. Fikrimizcə, uzunmüddətli kreditlərin xüsusi çəkisinin dəyişməz qalması banklar üçün əsas məsələ sayılan maliyyə riski ilə bağlı ola bilər. Belə bir şəraitdə, kreditor borclarının həcmnin azalması (6,96-dən 4,76%-ə) müəssisə üçün müsbət hal sayılır.

II mərhələ: Ödəmə qabiliyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi; Bir qayda olaraq, təhlilin növbəti mərhələsində mühasibat balansının likvidliyi qiymətləndirilir. Məlumdur ki, mühasibat balansının likvidliyinin təhlili müəssisənin kreditödəmə qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi məqsədilə həyata keçirilir. Məhz buna görə də, bazar münasibətləri şəraitində mühasibat balansının likvidliyi müəssisənin maliyyə vəziyyətini əks etdirən əsas göstərici sayılır. Təcrübədə, mühasibat balansının likvidliyinin təhlili aktivlərin (likvidlik dərəcəsinə görə) və passivlərin (ödəmə təciliyinə görə) qruplaşdırılması və müqayisəsi əsasında aparılır. Bu zaman mühasibat balansının maddələri likvidlik dərəcəsinin azalması, passiv maddələri isə öhdəliklərin təciliyinin artması istiqamətində düzülür. Təcrübədə, belə qruplaşdırma müəssisənin mühasibat balansının məlumatları əsasında aparılır.

Məlumdur ki, likvidlik dərəcəsindən (pul vəsaitlərinə çevrilmə sürətindən) asılı olaraq müəssisənin aktivləri aşağıdakı qaydada sistemləşdirilir: 1) daha likvid

aktivlər; 2) tez realizə edilən; 3) yavaş realizə olunan aktivlər; 4) çətin realizə edilən aktivlər; Beləliklə, fəaliyyətini təhlil etdiyimiz müəssisənin vəsaitləri likvidlik dərəcəsinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırıla və cədvəldə əks etdirilə bilər.

Cədvəl 2.13

Likvidlik dərəcəsinə görə mühasibat balansının aktiv maddələrinin qruplaşdırılması

Aktiv	01.01.2011	01.01.2014	01.01.2015
1. Daha likvid aktivlər (A ₁)	288099	312570	580940
2. Tez realizə edilən aktivlər (A ₂)	203317	2629164	7593662
3. Yavaş realizə olunan aktivlər (A ₃)	334500	2061063	6358163
4. Çətin realizə edilən aktivlər (A ₄)	5727457	9417694	34973062
Balans	6553373	14420491	49505827

Məlumdur ki, bazar münasibətləri şəraitində mühasibat balansının passiv maddələri öhdəliklərin ödənilmə təciliyyəsinə görə qruplaşdırılır: 1) daha təcili öhdəliklər; 2) qısamüddətli passivlər; 3) uzunmüddətli passivlər; 4) daimi passivlər. Təhlil prosesində daha real nəticəyə nail olmaq balansın passiv maddələri aşağıdakı şəkildə cədvəldə əks etdirilir.

Cədvəl 2.14

Öhdəliklərin ödənilmə təciliyyəsinə görə balansın passiv maddələrinin qruplaşdırılması

Passiv	01.01.2013	01.01.2014	01.01.2015
1. Daha təcili öhdəliklər (P ₁)	460966	1004920	2399235
2. Qısamüddətli passivlər (P ₂)	186500	508000	1885780
3. Uzunmüddətli passivlər (P ₃)	-	123500	-
4. Daimi passivlər (P ₄)	5905907	12784071	45221712
Balans	6553373	14420491	49505827

Qeyd etmək lazımdır ki, müəssisələrin iş təcrübəsində mühasibat balansının likvidliyini müəyyən etmək üçün aktiv və passiv maddələri üzrə yuxarıda göstərilən qruplar yekunu müqayisə edilir. Daha likvid vəsaitlərin (A₁) və tez realizə olunan aktivlərin (A₂) daha təcili öhdəliklər (P₁) və qısamüddətli passivlər (P₂) müqayisəsi cari likvidliyi müəyyən etməyə imkan verir. Yavaş realizə olunan aktivlərlə (A₃) uzunmüddətli passivlərin (P₃) müqayisəsi perspektiv likvidliyi xarakterizə edir. Məlumdur ki, cari likvidlik müəssisənin nəzərdə tutulan yaxın müddətə ödəmə

qabiliyyətini (və ya ödəmə qabiliyyətinin olmamasını) göstərir. Perspektiv likvidlik isə gələcək daxilolmaların və ödəmələrin müqayisəsi əsasında ödəmə qabiliyyətinin proqnozunu ifadə edir. Məhz buna görə də, nəzəriyyə və praktikada ümumiləşdirilmiş şəkildə balansın likvidliyini təhlil etmək üçün müvafiq formada analitik cədvəlin tərtib olunması məqsədəuyğun sayılır (bax cədvəl 2.15).

2.15 sayılı cədvəldə verilmiş rəqəmlərdən istifadə etməklə təhlil işi apararkən nəzərə almaq lazımdır ki, 2011-2014-cü illər ərzində qiymətlərin səviyyəsinin müəyyən qədər dəyişməsi səbəbindən cədvəlin 9, 10 və 11-ci sütunlarında mütləq ifadədə hesablanmış ödəmə artıqlığı (çatışmazlığı) əsasında balansın likvidliyinin dinamikasını öyrənmək nəzəri və praktiki cəhətdən səmərəli deyildir. Fikrimizcə, passivin müvafiq qrupları üzrə faiz ifadəsində ödəmə artıqlığının (çatışmazlığının) hesablanması balansın likvidliyinin 2011-2015-ci illər ərzində dəyişməsinə izləməyə əlverişli şərait yarada bilər (bax cədvəl 3.16). 3.16 sayılı cədvəldən görüldüyü kimi, fəaliyyətini öyrəndiyimiz müəssisədə 2007-2009-cü illər ərzində təcili öhdəliklərin (P_1) örtülməsi üçün daha likvid aktivlərin (A_1) çatışmazlığı müşahidə olunur. Fikrimizcə, belə bir vəziyyət respublika müəssisələri üçün xarakterikdir və bunu son statistik məlumatlar da sübut edir. Bundan başqa, 2007-2009-cü illər ərzində debitorlardan daxil olan vəsaitlərin (A_2) miqdarı qısamüddətli kredit və borcların (P_2) məbləğindən çox olmuşdur. Lakin, 2007-ci ildə həmin artım daha likvid vəsaitlərin çatışmazlığını örtmək üçün kifayət etməmişdir. Yalnız 2011-2015-ci illərdə tez realizə olunan aktivlərin artıqlığı birinci qrup aktivlərin çatışmazlığının örtürülməsini təmin etmişdir. Bundan başqa, yavaş realizə edilən aktivlərin (A_3) məbləği də uzunmüddətli öhdəliklərin (P_3) həcmindən çox olmuşdur. Ona görə də, ödəmə artıqlığının (çatışmazlığının) nisbi göstəriciləri verilmiş 3.16 sayılı cədvəlin məlumatlarına əsasən belə bir fikir söyləmək olar ki, mühasibat balansının likvidliyinin ən əlverişli vəziyyəti başqa illərlə müqayisədə yalnız 2010-cü ildə müşahidə edilir. Lakin, bütün bunlara baxmayaraq təhlil işi aparılan illər ərzində müəssisənin mühasibat balansının likvidliyini bütövlükdə müsbət qiymətləndirmək olar. Fikrimizcə, göstərilən sxem üzrə balansın likvidliyinin təhlili təxmini xarakter daşıyır və bu maliyyə (mühasibat) hesabatı əsasında xarici təhlili aparən auditorun sərəncamında olan informasiyanın

məhdudluğu ilə şərtlənir. Praktikada bu metod o qədər də səmərəli sayılmır və maliyyə əmsallarının köməyi ilə həyata keçirilən ödəmə qabiliyyətinin təhlili daha müfəssəl hesab edilir.

Müəssisənin mühasibat balansının likvidliyinin təhlili

Aktiv	01.01.2013	01.01.2014	01.01.2015	Passiv	01.01.2013	01.01.2014	01.01.2015	Ödəmə art 01.01.2013
1	2	3	4	5	6	7	8	9
A ₁	288099	312570	580940	P ₁	460966	1004920	2399235	-172867
A ₂	203317	2629164	7593662	P ₂	186500	508000	1885780	+16817
A ₃	334500	2061063	6358163	P ₃	-	123500	-	+334500
A ₄	5727457	9417694	34973062	P ₄	5905907	12784071	45221712	-178450

**Balansın kapital və öhdəlikləri üzrə qrupların yekununa görə faiz ifadəsində
ödəmə artıqlığı və ya çatışmazlığı**

Göstəricilərin hesablanması	01.01.2013	01.01.2014	01.01.2015
$(A_1 - P_1) : P_1 \times 100\%$	-37,50	-68,90	-75,79
$(A_2 - P_2) : P_2 \times 100\%$	+9,01	+417,55	+302,66
$(A_3 - P_3) : P_3 \times 100\%$	-	+1568,88	-
$(A_4 - P_4) : P_4 \times 100\%$	-3,02	-26,33	-22,66

Göründüyü kimi, bazar münasibətləri şəraitində balansın likvidliyinin təhlili müəssisənin bütün növ öhdəliklər üzrə hesablaşma aparmaq qabiliyyətini müəyyən etməyə imkan verir. Lakin, bu qayda üzrə aparılan təhlil qısamüddətli öhdəliklərin örtülməsi istiqamətində müəssisənin imkanları haqqında tam təsəvvür yaratmır. Məhz buna görə də, ödəmə qabiliyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsinin ölkə təcrübəsində qısamüddətli öhdəliklərin örtülməsi kimi vəsaitlərin nisbi likvidlik göstəricilərindən istifadə olunur. Bütövlükdə götürdükdə balansın likvidliyinin kompleks qiymətləndirilməsi üçün likvidliyin ümumi göstəricisindən istifadə etmək daha məqsədəuyğun sayıla bilər. Fikrimizcə, praktikada həmin göstəricidən istifadə etməklə maliyyə situasiyalarının dəyişməsinə qiymətləndirmək və çoxsaylı potensial tərəfdaşlar arasında daha etibarlı tərəfdaşı seçmək mümkün olur. Göründüyü kimi, bazar münasibətləri şəraitində balansın likvidlik göstəriciləri idarəetmənin müxtəlif səviyyələrində müəssisənin maliyyə vəziyyətini kompleks xarakterizə etməyə əlverişli şərait yaradır və analitik informasiyadan istifadə edən fiziki və hüquqi şəxslərin marağına tam cavab verir. Aydın ki, müxtəlif mülkiyyət münasibətlərinə mənsub təsərrüfat subyektlərinin iş təcrübəsində və beynəlxalq praktikada mütləq likvidlik əmsalı xammal və material göndərənlər üçün, kredit verən bank kritik qiymətləndirmə əmsalı isə müəssisəyə kredit verən bank üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bundan başqa, alıcılar və müəssisənin qiymətli kağızlar paketini əldə edənlər cari likvidlik əmsalı vasitəsilə təsərrüfat subyektlərinin maliyyə vəziyyətinin sabitliyini qiymətləndirir.

Nəzəri və praktiki ədəbiyyatlardan məlumdur ki, mütləq likvidlik əmsalı müəssisə tərəfindən yaxın dövr ərzində qısamüddətli öhdəliklərin nəqd pul vəsaiti və

qiymətli kağızlar hesabına ödənilməsi ehtimalını xarakterizə edir. xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, likvidlik əmsallarından kompleks istifadə müəssisənin kredit qaytarma qabiliyyətini müəyyən etməyə və qiymətləndirməyə imkan verir. Lakin, müxtəlif mülkiyyət münasibətlərinə mənsub təsərrüfat subyektləri üçün likvidlik əmsallarının normativ kəmiyyətinin hələ də müəyyən olunmaması və ümumiləşdirici göstəricinin hesablanması alqoritminin yoxluğu problemi xeyli dərinləşdirir. Məlumdur ki, beynəlxalq praktikada mütləq likvidlik əmsalı, aralıq likvidlik əmsalı və cari likvidlik (ümumi örtülmə) əmsalının nəzəri cəhətdən qəbul edilmiş səviyyəsi müvafiq olaraq 0,2-0,25, 0,70-0,80 və 2,00-2,50 həddlərində götürülür. Fəaliyyətini öyrəndiyimiz müəssisədə mütləq likvidlik əmsalı istisna olmaqla ödəmə qabiliyyətini xarakterizə edən göstəricilərin səviyyəsinin normativdən yüksək olması təşkilatın maliyyə vəziyyətinin sabit olduğunu göstərir. Bunu aşağıdakı cədvəlin məlumatları əsasında hesablanmış ödəmə qabiliyyətini xarakterizə edən göstəricilərin mütləq qiymətindən və görmək mümkündür (bax cədvəl 2.17).

III mərhələ: Müəssisənin maliyyə sabitliyinin təhlili və qiymətləndirilməsi;

Qeyd etmək lazımdır ki, bazar münasibətləri şəraitində müəssisənin maliyyə sabitliyini təhlil etmədən onun maliyyə vəziyyətini kompleks şəkildə qiymətləndirmək mümkün deyildir. Fikrimizcə, müasir dövrdə müəssisənin maliyyə sabitliyinin təhlili, ilk növbədə, müxtəlif mülkiyyət münasibətlərinə mənsub təsərrüfat subyektlərinin kənar maliyyə mənbələrindən asılılıq dərəcəsini müəyyən etməyi, mühasibat balansının aktivinin və passivinin strukturunu qiymətləndirməyi nəzərdə tutur. Təcrübədə, maliyyə sabitliyi göstəriciləri aktivlərin hər bir elementi (əsas vəsaitlər və dövriyyə vəsaitləri) üzrə və bütövlükdə əmlaka görə müəssisənin müstəqilliyini, kənar maliyyə mənbələrindən asılılığını xarakterizə edir.

Cədvəl 2.17

Müəssisənin ödəmə qabiliyyətini xarakterizə edən göstəricilər

Göstəricinin adı	İlin əvvəlinə	İlin sonuna	Mütləq kənarlaşma (+;-)	Artım tempi, %-lə
1	2	3	4	5
1. Pul vəsaitləri və qısamüddətli maliyyə qoyuluşları, min manatla	312570	580940	+268370	85,86
2. Pul vəsaitləri, qısamüddətli maliyyə	2941734	8174602	+5232868	177,88

qoyuluşları və hesablaşmalarda olan vəsaitlər, min manatla				
3. Pul vəsaitləri, material dövriyyə vəsaitləri, maliyyə qoyuluşları və hesablaşmalar, min manatla	5002497	14529239	+9526742	190,44
4. Kreditor borcları, min manatla	508000	1885780	+1377780	271,22
5. Qısamüddətli kreditlər və borclar, min manatla	1004920	2358246	+1353326	134,67
6. Uzunmüddətli kreditlər və borclar, min manatla	123500	0	-123500	-100
7. Mütləq likvidlik əmsalı	0,21	0,14	-0,07	-33,33
8. Aralıq likvidlik əmsalı	1,94	1,93	-0,01	-0,52
9. Cari likvidlik (ümumi örtülmə) əmsalı	3,31	3,43	+0,12	3,63
10. Ümumi ödəmə qabiliyyəti əmsalı	3,06	3,43	+0,37	12,09

Maliyyə baxımından həmin göstəricilər müəssisənin sabitliyini müəyyən etməyə və ödəmə qabiliyyətini qiymətləndirməyə imkan verir. Bu baxımdan, nəzəriyyə və praktikada müəssisənin maliyyə sabitliyini xarakterizə edən göstəricilərin aşağıdakı kimi sistemləşdirilməsi məqsədəuyğun sayılır (bax cədvəl 2.18).

Məlumdur ki, «material dövriyyə vəsaitlərinin xüsusi mənbələrlə təmin olunması əmsalı» müəssisənin material ehtiyatlarının xüsusi vəsait mənbələri hesabına örtülmə imkanlarını xarakterizə edir. 2.18 sayılı cədvəldə verilmiş rəqəmlərdən görüldüyü kimi, fəaliyyətini öyrəndiyimiz müəssisədə həmin əmsalın kəmiyyəti müqayisə edilən dövr ərzində 0,02% (1,63%-dən 1,65%-ə) artmışdır. Fikrimizcə, bu göstəricini kompleks qiymətləndirmək üçün həmin əmsalı formalaşdıran parametrlərin dinamikasını nəzərdən keçirmək daha məqsədəuyğundur. Aydındır ki, onların dinamikasının öyrənilməsi həmin əmsalın kəmiyyətinin dəyişmə səbəblərini müəyyən etməyə və qiymətləndirməyə imkan verə bilər.

Yuxarıda verilən balans məlumatlarından görüldüyü kimi, təhlil işi aparılan müəssisədə material dövriyyə vəsaitlərinin məbləği 2,9 dəfə artmış və bu artım xüsusi dövriyyə vəsaitləri hesabına örtülmüşdür. Fikrimizcə, material dövriyyə vəsaitlərinin belə artımı onların dövrünü və dövriyyəsinə mənfi təsir göstərmədiyi hallarda müsbət qiymətləndirilə bilər. Bundan başqa, il ərzində material dövriyyə vəsaitlərinin dəyərinin kəskin artımı ölkədə qiymətlərin qeyri sabitliyi və müəssisə əmlakının formalaşma mənbələrinin mövcudluğu ilə də izah olunur. Aparılan tədqiqatlar göstərir

ki, həmin əmsalın səviyyəsinin dəyişməsi birmənalı olaraq pozitiv qiymətləndirilən intensiv amillər hesabına baş vermişdir.

Cədvəl 2.18

Müəssisənin maliyyə sabitliyi əmsallarının hesablanması

Göstəricinin adı	İlin əvvəlinə	İlin sonuna	Mütləq kənarlaşma (+;-)
1. Xüsusi və borc vəsaitlərin nisbəti əmsalı	0,13	0,09	-0,04
2. Müstəqillik əmsalı	0,88	0,92	+0,04
3. Borc vəsaitlərinin uzun müddətə cəlb edilməsi əmsalı	0,01	0	-0,01
4. Uzunmüddətli və qısamüddətli öhdəliklərin nisbəti əmsalı	0,08	0	-0,08
5. Xüsusi vəsaitlərin manevretmə əmsalı	0,26	0,22	-0,04
6. Dövriyyə vəsaitlərinin mobillik əmsalı	0,06	0,04	-0,02
7. Material dövriyyə vəsaitlərinin xüsusi mənbələrlə təmin olunması əmsalı	1,63	1,65	+0,02
8. Amortizasiya yığımı əmsalı	0,13	0,17	+0,04
9. Müəssisənin əmlakından istehsal fondlarının real dəyəri əmsalı	0,73	0,67	-0,06

Məlumdur ki, bazar münasibətləri şəraitində borc və xüsusi vəsaitlərin nisbəti əmsalı müəssisənin maliyyə sabitliyini xarakterizə edən əsas iqtisadi göstəricilərdən biri sayılır. Bu əmsalın səviyyəsinin vahiddən yüksək olması müəssisənin kənar maliyyə mənbələrindən (borc vəsaitlərindən) asılılığının artmasını göstərir. Lakin, fəaliyyətini təhlil etdiyimiz müəssisədə həmin əmsalın səviyyəsi 0,13-dən 0,09-a enmişdir. Məlumdur ki, müəssisə uzunmüddətli kreditlərdən istifadə etmədikdə borc və xüsusi vəsaitlərin nisbəti əmsalının səviyyəsində azalma müşahidə edilə bilər. Məhz buna görə də, həmin əmsalın dinamikasının qiymətləndirilməsi həm müəssisənin borc vəsaitlərindən asılılıq dərəcəsini və həm də onların aktivlərlə təmin olunma səviyyəsinin müəyyən edilməsi üçün vacib analitik prosedura hesab olunur. Fikrimizcə, müasir dövrdə material dövriyyə vəsaitlərinin və hesablaşmalarda olan vəsaitlərin dövrünü və dövriyyəsi heç də yuxarıda sadalanan əmsallardan az əhəmiyyət kəsb etmir. Çünki, illik dövriyyənin həcmnin vəsaitlərin dövr sürətindən və şərt-sabit xərclərin nisbi ifadədə məbləğindən asılılığı bu göstəricinin rolunu və əhəmiyyətini xeyli artırır. Belə bir şəraitdə, dövriyyə kapitalının dövr sürəti göstəricisini bütün dövriyyə vəsaitləri və onların ayrı-ayrı növləri üzrə hesablamaq daha məqsədəuyğun sayılır. Fikrimizcə, ayrı-ayrı növ dövriyyə vəsaitlərinin dövr sürətinin hesablanması

dövriyyə kapitalından istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsində müəssisənin struktur bölmələrinin payını müəyyən etməyə əlverişli şərait yarada bilər.

Nəzəriyyə və praktikada dövriyyə kapitalının dövr sürəti aşağıdakı göstəricilər vasitəsilə xarakterizə olunur: 1) dövriyyə kapitalının ayrı-ayrı növləri üzrə dövr sürəti əmsalı; Bu əmsal dövriyyə vəsaitlərinin hər manatına düşən satışdan yaranan pul gəlirlərinin həcmi xarakterizə edir. Digər tərəfdən, gün hesabı ilə dövriyyə vəsaitlərinin bir dəfə dövr etməsi sərf olunan vaxtın miqdarını göstərir. 2) Dövriyyə vəsaitlərinin yüklənməsi əmsalı; Təcrübədə bu əmsalın köməyi ilə məhsul (iş və xidmətlər) satışından əldə edilən pul gəlirlərinin bir manatına düşən avans edilmiş dövriyyə vəsaitlərinin məbləği xarakterizə olunur. Başqa sözlə desək, dövriyyə kapitalının yüklənməsi əmsalı fondtutumunun əksi olmaqla, satılmış məhsulun (iş və xidmətlərin) bir manatına sərf edilən dövriyyə vəsaitləri məsrəflərini göstərir. Məlumdur ki, dövriyyə vəsaitlərinin yüklənməsi əmsalı dövriyyə vəsaitlərinin orta qalığının məhsul (iş və xidmətlər) satışından yaranan pul gəlirlərinə nisbəti kimi hesablanılır və qiymətləndirilir. Praktikada dövriyyə kapitalından istifadənin səmərəliliyi yüksəldikcə bu əmsalın səviyyəsi aşağı düşür. Lakin bəzi hallarda hesablaşmalarda olan vəsaitlərin dövr sürəti material dövriyyə vəsaitlərinin dövrünü üstələyə bilər.

Fikrimizcə, belə bir vəziyyət istehsal tsiklinin dəyişməsi ilə müqayisədə debitor borclarının daha sürətlə pul vəsaitlərinə çevrildiyini göstərir. Fəaliyyətini öyrəndiyimiz müəssisədə aktivlərin dövr sürətinin təhlili və qiymətləndirilməsi aşağıdakı cədvəlin köməyi ilə həyata keçirilir (bax cədvəl 2.19).

Cədvəl 2.19

Müəssisə aktivlərinin dövr sürətinin təhlil və qiymətləndirilməsi

Göstəricilər	İlin əvvəlinə	İlin sonuna
1	2	3
1. Müəssisənin bütün cari aktivlərinin dövretmə əmsalı	9,7	10,8
2. İstehsal ehtiyatlarının dövretmə əmsalı	14,7	16,9
3. Debitor borclarının dövretmə əmsalı	20,0	20,3
4. Gün hesabı ilə debitor borclarının dövr sürəti	18,0	18,0
5. Bank aktivlərinin (sərbəst pul vəsaitləri və qiymətli kağızlar) dövretmə əmsalı	94,2	232,0
6. Gün hesabı ilə kreditor borclarının dövr sürəti	15,0	9,0
7. Dövriyyədə vəsaitlərin yüksənməsi əmsalı, qəpiklə	10,32	9,29

2.19 sayılı cədvəlin məlumatlarından görüldüyü kimi, təhlil işi aparılan dövr ərzində dövriyyə vəsaitlərinin dövr sürəti xeyli yüksəlmişdir. Belə ki, bazis ilində bütün cari aktivlər, debitor borcları, istehsal ehtiyatları, pul vəsaitləri və qiymətli kağızlar müvafiq olaraq 9,7, 20,0, 14,7 və 94,2 dövr etmişdirsə, həmin göstəricilər hesabat ilində ardıcıl surətdə 10,8, 20,3, 16,9 və 232,0 dövr etmişdir. Fikrimizcə, dövriyyə vəsaitlərinin yüksəlməsi əmsalından istifadə etməklə kapitalının dövr sürətinin artırılmasından əldə edilən iqtisadi səmərənin həcmi müəyyən etmək və qiymətləndirmək mümkündür. 2.19 sayılı cədvəlin məlumatlarından aydındır ki, fəaliyyətini öyrəndiyimiz müəssisədə dövriyyə vəsaitlərinin yüklənməsi əmsalı hesabat ilinin əvvəlinə nisbətən hesabat ilinin sonunda 10,32 qəpikdən 9,29 qəpiyə enmişdir. Nəticədə məhsul (iş və xidmətlər) satışından yaranan pul gəlirlərinin bütün həcmi üzrə dövriyyə vəsaitlərinə edilən qənaətin ümumi məbləği 1067460,41 min manat

$$\left[\frac{-1,03 \cdot 103636933}{100} \right] \text{təşkil etmişdir.}$$

Bazar münasibətləri şəraitində təsərrüfat subyektlərinin maliyyə sabitliyinin qiymətləndirilməsi üçün «müstəqillik», «stabillik» və «dövriyyə kapitalının manevretmə» əmsallarından da istifadə olunur. Məlumdur ki, müstəqillik əmsalı müəssisənin maliyyə vəziyyətinin borc vəsaitlərindən asılılıq dərəcəsini xarakterizə edir. Fəaliyyətini öyrəndiyimiz müəssisədə müstəqillik əmsalının səviyyəsi ilin əvvəlinə 0,88, ilin sonuna 0,92 təşkil etmiş və bu göstəricinin faktiki kəmiyyəti müəyyən edilmiş kriterial həddə olmuşdur. Fikrimizcə, belə bir vəziyyət müəssisənin bütün öhdəliklərinin xüsusi vəsaitlərlə örtüldüyünü, maliyyə müstəqilliyinin artdığını və riskin səviyyəsinin azaldığını göstərir. Bundan başqa, müəssisənin maliyyə sabitliyini xarakterizə edən stabillik əmsalı istər ilin əvvəlinə və istərsə də ilin sonuna kriterial həddə olmuş və müvafiq olaraq 0,895 və 0,913 təşkil etmişdir. Bu isə, öz növbəsində, müəssisənin qısamüddətli kreditlərdən və kreditor borclardan asılılığının minimum olduğunu ifadə edir. Məlumdur ki, praktikada geniş tətbiq olunan «xüsusi vəsaitlərin manevretmə əmsalı» müəssisənin xüsusi məbləğinin xüsusi vəsait

mənbələrinin ümumi həcminə nisbəti kimi hesablanır və əmlakın strukturunda dövriyyə kapitalının xüsusi çəkisini göstərir. Lakin, fəaliyyətini təhlil etdiyimiz müəssisədə bu əmsalın səviyyəsi ilin əvvəlinə 0,26, ilin sonuna 0,22 təşkil etmiş və əmlakın tərkibində dövriyyə vəsaitlərinin xüsusi çəkisi xeyli azalmışdır. Bununla yanaşı, qeyd etmək lazımdır ki, bazar münasibətləri şəraitində müəssisənin maliyyə sabitliyini xarakterizə edən göstəricilərdən biri də onun aktivlərinin maliyyə maneərliyi əmsalı hesab olunur. Cədvəl məlumatlarından görüldüyü kimi, fəaliyyəti təhlil olunan müəssisədə bu əmsalın kəmiyyəti normativ həddən aşağı olmuşdur. Lakin, balansın aktivinin ümumi məbləğində kapital qoyuluşunun 71,2% təşkil etməsi və müəssisədə avadanlıqların xüsusi çəkisinin yüksək olması bu göstəricinin səviyyəsinin qənaətbəxş olduğunu sübut edir.

Beləliklə, aparılan tədqiqat işlərindən görüldüyü kimi, fəaliyyəti öyrənilən müəssisənin maliyyə vəziyyəti kənar maliyyələşdirmə mənbələrindən asılı deyildir. Bunu müstəqillik əmsalının səviyyəsinin 2004-cü ildə 92%-ə yüksəlməsi (əmsalın son həddi 100%-ə götürülür) və eləcə də, borc vəsaitlərinin xüsusi vəsait mənbələrinə nisbəti əmsalı təsdiq edir. Xüsusi vurğulamaq yerinə düşər ki, təhlil işi aparılan dövr ərzində borc və xüsusi vəsaitlərin nisbəti əmsalı azalmağa doğru müsbət meyl etmiş, istehsal ehtiyatlarının dövriyyə vəsaitləri ilə örtülməsi əmsalının səviyyəsi normativdən 5-8 dəfə aşağı olmuş və başqa sözlə desək, müəssisədə mövcud istehsal ehtiyatlarının (xammal və materialların) örtülməsi üçün xüsusi dövriyyə kapitalı kifayət etməmişdir. Fikrimizcə, belə bir vəziyyətin yaranmasına normadan artıq ehtiyatların mövcudluğu və xalis mənfəət hesabına dövriyyə vəsaitlərinin çatışmayan hissəsinin tamamlanmasına yönəldilən vəsaitin kifayət etməməsi səbəb ola bilər.

IV mərhələ: Hesabat məlumatları əsasında müəssisənin maliyyə nəticələrinin səviyyəsinin və dinamikasının təhlili; Məlumdur ki, müəssisənin maliyyə nəticələrinin təhlili metodikası mütləq elementlər kimi özündə aşağıdakıları birləşdirir:

1. Təhlil işi aparılan dövr ərzində hər bir göstəricinin səviyyəsinin dəyişməsinin təhlili (üfiqi təhlil);

2. Maliyyə nəticələrini xarakterizə edən göstəricilərin strukturunun dəyişməsinin təhlili və qiymətləndirilməsi (şaquli təhlil);

3. Mənfəətin mütləq məbləğinin dəyişməsinə təsir göstərən amillərin təhlili;

4. Mənfəətin bölüşdürülməsi istiqamətlərinin təhlili və qiymətləndirilməsi.

Fikrimizcə, sadalanan istiqamətlər üzrə təhlil işi aparmaq üçün fəaliyyətini öyrəndiyimiz müəssisənin məlumatları əsasında aşağıdakı formada analitik cədvəlin tərtib olunması məqsədəuyğundur.

Cədvəl 2.20

Müəssisənin maliyyə nəticələrini xarakterizə edən göstəricilərin səviyyəsinin və dinamikasının təhlili

Göstəricilər	2012	2013	Mütləq kənarlaşma	Artım tempi
1	2	3	4	5
1. Məhsul (iş və xidmətlər) satışından yaranan pul gəlirləri (ƏDV və aksizlər daxil edilmədən), manatla	28298770	103636933	+75338163	364,41
2. Satılmış məhsulun (iş və xidmətlərin) tam maya dəyəri, manatla	17707577	68800340	+51092763	388,54
3. Pul gəlirlərinə nisbətən faiz ifadəsində satılmış məhsulun tam maya dəyəri	55,17	58,82	+3,65	106,62
4. Məhsul (iş və xidmətlər) satışından əldə edilən mənfəət, manatla	10591226	34836593	+24245367	328,92
5. Pul gəlirlərinə nisbətən faiz ifadəsində məhsul (iş və xidmətlər) satışından əldə edilən mənfəət	33,0	29,79	-3,21	90,27
6. Sair satışın nəticələri (mənfəət; zərər), manatla	-	2729	+2729	X
7. Satışla əlaqədar olmayan gəlir və itkilərin saldosu (qalığı), manatla	-204398	-1140267	-935869	azalma tempi 557,87
8. Balans mənfəəti, manatla	10386828	33699055	+23312227	324,44
9. Mənfəətdən tutulan vergilərin məbləği, manatla	2717485	9095934	+6378449	334,72
10. Xalis mənfəət, manatla	7669343	24603121	+16933778	320,80

2.20 sayılı cədvəlin məlumatlarından göründüyü kimi, fəaliyyətini təhlil etdiyimiz müəssisədə 2013-ci ildə 2012-cü ilə nisbətən məhsul (iş və xidmətlər) satışından əldə edilən mənfəət, balans mənfəəti və xalis mənfəətin məbləği müvafiq olaraq 24245367 manat, 23312227 manat və 16933778 manat artmışdır. Fikrimizcə, bu artım aşağıdakı amillərin təsiri nəticəsində baş vermişdir:

1.Məhsul (iş və xidmətlər) satışından yaranan pul gəlirlərinin 75338163 manat artması balans mənfəətinin məbləğinin 24861593,8 manat ($33,0 \times 75338163 : 100$) artımına səbəb olmuşdur.

2.Pul gəlirlərinə nisbətən faiz ifadəsində satılmış məhsulun maya dəyərinin səviyyəsinin 3,65 punkt yüklənməsi balans mənfəətinin məbləğinin həmin proporsiyada, yəni 646326,6 manat ($3,65 \times 17707577 : 100$) azalmasına şərait yaratmışdır.

3. Sair satışdan mənfəət əldə edilməsi balans mənfəətinin ümumi məbləğini 2729 manat artırmışdır.

4. Müəssisənin tam hesabat dövründə və həm də bazis ilində satışla əlaqədar olmayan fəaliyyəti zərərlə nəticələnmişdir. Bu isə, öz növbəsində, balans mənfəətinin məbləğinin 935869 manat azalmasına səbəb olmuşdur. Beləliklə dörd amilin birgə təsiri 23312227 manat ($24861593,8 - 646326,6 + 2729 - 935869$) təşkil edir ki, bu da 2.20 sayılı cədvəlin 8-ci sətirində verilən kənarlaşma məbləği ilə üst-üstə düşür.

2.3. Analitik prosedurların tətbiqi əsasında rentabelliğin təhlili və qiymətləndirilməsi

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir dövrdə rentabellik göstəriciləri müəssisənin maliyyə nəticələrinin və onun fəaliyyətinin iqtisadi səmərəliliyinin keyfiyyət tərəflərini xarakterizə edir. Bundan başqa, rentabellik göstəriciləri müəssisənin fəaliyyətinin gəlirlilik səviyyəsini müəyyən etməyə imkan verir və iqtisadi proses iştirakçılarının maraqlarına qruplaşdırılır. Məhz buna görə də, rentabellik göstəriciləri bazar münasibətləri şəraitində müqayisəli iqtisadi təhlilin və müəssisənin maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsinin mütləq elementi kimi çıxış edir. Məlumdur ki,

iqtisadi təhlil prosesində rentabelliyn bir sıra göstəricilərindən istifadə olunur. Belə bir şəraitdə, rentabelliyn bu və ya digər göstəricisinə yanaşmaların müxtəlifliyi onların hesablanması müxtəlif variantlı sxemlərinin işlənilib hazırlanmasını və seçilməsini şərtləndirir. Fikrimizcə, həmin hesablama modelləri biri-birindən rentabellik göstəricilərinin surət və məxrəcində əks etdirilən elementlərlə fərqlənə bilər.

Rentabellik göstəricilərinin təhlili və qiymətləndirilməsi

Göstəricilərin adı	2012	2013
1	2	3
1. Müəssisənin ümumi rentabelliği	98,97	105,38
2. Müəssisənin xalis rentabelliği	25,89	28,44
3. Xüsusi kapitalın xalis rentabelliği	38,91	35,35
4. İstehsal fondlarının ümumi rentabelliği	113,26	128,06
5. Satışın rentabelliği	33,61	37,43
6. Məhsulun (iş və xidmətlərin) rentabelliği	59,81	50,63

2.21 sayılı cədvəlin məlumatlarından görüldüyü kimi, fəaliyyətini təhlil etdiyimiz müəssisənin istehsal və kommersiya fəaliyyətinin səmərəlilik səviyyəsini xarakterizə edən rentabellik göstəricilərinin səviyyəsi kifayət qədər yüksək olmuşdur. Belə ki, təhlil işi aparılan dövr ərzində müəssisənin ümumi rentabelliği 6,41% artaraq 105,38% təşkil etmişdir. İstehsal fondlarının rentabellik səviyyəsi 113,26%-dən 128,06% intervalında dəyişərək 14,8% artmışdır. Məhsulun (iş və xidmətlərin) rentabelliği 9,18% azalaraq 2006-cı ildə 50,63%-ə bərabər olmuşdur. Bundan başqa, satışın rentabellik səviyyəsi 2012-2013-cü illər ərzində 3,82% artaraq 37,43% təşkil etmişdir. Lakin, fəaliyyətini təhlil etdiyimiz müəssisədə məhsulun (iş və xidmətlərinin) rentabellik səviyyəsinin azalmasını birmənalı olaraq mənfi hal kimi qiymətləndirmək metodoloji və praktiki cəhətdən düzgün deyildir. Çünki, bazar münasibətləri şəraitində qiymətin azalması ilə əlaqədar olaraq məhsulun rentabellik səviyyəsi dəyişə bilər.

Məlumdur ki, istehsal fondlarının ümumi rentabelliğinin amilli təhlili metodikası və metodologiyası istehsalın kompleks intensivləşdirilməsinin və müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinin bütün keyfiyyət xarakteristikası üzrə hesablama formulasının tərkib hissələrinə ayrılmasını və modifikasiyasını nəzərdə tutur. Fikrimizcə, müasir dövrdə istehsal fondlarının rentabelliği fondverimi, dövriyyə vəsaitlərinin dövr sürəti və balans mənfəətini məbləğindən asılı olaraq dəyişə bilər. Məhz bu mövqedən çıxış edərək istehsal fondlarının rentabellik səviyyəsinin fondverimi, dövriyyə vəsaitlərinin dövr sürəti və faiz ifadəsində balans mənfəətinin məhsul (iş və xidmətlər) satışından yaranan pul gəlirlərinə nisbətən asılılığının üç amilli təhlili modelinin nəzərdən keçirilməsi elmi baxımdan xüsusi maraq kəsb edir. Praktikada istehsal fondlarının rentabellik

səviyyəsinin amilli təhlili üçün aşağıdakı formada cədvəlin tərtib olunması məqsədəuyğun sayılır.

İstehsal fondlarının rentabelliyyəsinin amilli təhlili

Göstəricilər	2012	2013	Kənarlaşma (+;-)
1	2	3	4
1. Balans mənfəəti, min manatla	10386828	33699055	+23312227
2. Məhsul (iş və xidmətlər) satışından yaranan pul gəlirləri (ƏDV və aksizlər daxil edilmədən), min manat	28298770	103636933	+75338163
3. Dövriyyə vəsaitlərinin orta illik qalığı, min manat	1203674,5	4070953,5	+2867279
4. Əsas istehsal fondlarının orta illik dəyəri, min manatla	7966720	22243209	+14276489
5. İstehsal fondlarının rentabelliyyəsi, faizlə	113,26	128,06	+14,80
6. Pul gəlirlərinə nisbətən faiz ifadəsində balans mənfəəti	36,70	32,52	-4,18
7. Əsas istehsal fondlarının fondverimi əmsalı	3,55	4,66	+1,11
8. Dövriyyə vəsaitlərinin dövretmə əmsalı	23,52	25,46	+1,94

2.22 sayılı cədvəlin məlumatlarından göründüyü kimi, fəaliyyətini öyrəndiyimiz müəssisədə istehsal fondlarının rentabellik səviyyəsi 14,8% artaraq hesabat ilində 128,06% təşkil etmiş və nəticədə 4987460 min manat (14,8x33699055:100) məbləğində əlavə mənfəət əldə edilmişdir.

Məlumdur ki, nəzəriyyə və praktikada istehsal fondlarının rentabellik səviyyəsi onun strukturunu xarakterizə edən aşağıdakı formula ilə müəyyən olunur:

$$R_{\phi} = \frac{B\Pi \cdot 100}{B_{pu}} \cdot \frac{1}{1/KO + 1/\Phi O} \quad (12)$$

burada BP – balans mənfəətini,

V_{rp} – məhsul (iş və xidmətlər) satışından yaranan pul gəlirlərinin

ƏDV və aksizlər daxil edilmədən məbləğini,

KO – dövriyyə vəsaitlərinin dövr sürəti əmsalını,

FO – əsas fondların fondverimini,

R_{ϕ} – istehsal fondlarının rentabellik səviyyəsini göstərir.

(12) formulundan göründüyü kimi istehsal fondlarının rentabellik səviyyəsi məhsul (iş və xidmətlər) satışından yaranan pul gəlirlərinin 1 manatına düşən balans mənfəətinin məbləğindən, dövriyyə vəsaitlərinin dövr sürətindən və fondverimi göstərcisinin səviyyəsindən bilavasitə asılıdır. Təcrübədə zəncirvari yerdəyişmə üsulundan istifadə etməklə yuxarıda sadalanan amillərin istehsal fondlarının

rentabellik səviyyəsinə təsirini hesablamaq və qiymətləndirmək mümkündür. Bu məqsədlə aşağıdakı hesablamaların aparılması məqsəduyğundur:

$$\text{I.hesablama: } R_{\text{h}\phi 0} = \frac{B\Pi_0}{B_{\text{pn}0}} \cdot 100 \cdot \frac{1}{I/KO_0 + I/\Phi O_0} = 113,26\% \quad (13)$$

$$\text{II.hesablama: } R_{\text{h}\phi 0} = \frac{B\Pi_1}{B_{\text{pn}01}} \cdot 100 \cdot \frac{1}{I/KO_0 + I/\Phi O_0} = 102,16\% \quad (14)$$

$$\text{III.hesablama: } R_{\text{h}\phi 02} = \frac{B\Pi_1}{B_{\text{pn}1}} \cdot 100 \cdot \frac{1}{I/KO_1 + I/\Phi O_0} = 101,31\% \quad (15)$$

$$\text{IV.hesablama: } R_{\text{h}\phi 1} = \frac{B\Pi_1}{B_{\text{pn}1}} \cdot 100 \cdot \frac{1}{I/KO_1 + I/\Phi O_0} = 128,06\% \quad (16)$$

Beləliklə, yuxarıda aparılan hesablamalardan istifadə etməklə istehsal fondlarının rentabellik səviyyəsinin dəyişməsinə səbəb olan müxtəlif amillərin təsirini hesablamaq və qiymətləndirmək mümkündür:

1.Məhsul (iş və xidmətlər) satışından yaranan pul gəlirlərinin 1 manatına düşən balans mənfəətinin məbləğinin azalması hesabına:

$$R_{\text{pf}01} - R_{\text{pf}0} = 102,16 - 113,26 = -11,1\% \quad (17)$$

2.Dövriyyə vəsaitlərinin dövr sürətinin yüksəlməsi hesabına:

$$R_{\text{pf}02} - R_{\text{pf}01} = 103,31 - 102,16 = +1,15\% \quad (18)$$

3.Fondveriminin səviyyəsinin artması hesabına:

$$R_{\text{pf}1} - R_{\text{pf}02} = 128,06 - 103,31 = +24,75\% \quad (19)$$

Beləliklə, üç amilin birgə təsiri 14,8% (-11,1+1,15+24,75) təşkil edir və bu da 2.22 sayılı cədvəlin 5-ci sətirində verilən kənarlaşma ilə üst-üstə düşür (128,06-113,26).

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Aparılan tədqiqat işləri göstərir ki, audit fəaliyyətinin inkişafı tarixinə nəzər saldıqda onun dərin tarixi kökləri və böyük inkişaf yoluna malik olduğunu müşahidə etmək olar. Fikrimizcə, audit xidmətinin mövcudluğu hər şeydən əvvəl mülkiyyət münasibətləri ilə bağlıdır. Lakin, elmi-texniki tərəqqinin yüksək inkişaf səviyyəsi, mürəkkəb texnoloji istehsal prosesi, resursların optimal əlaqələndirilməsi və onlardan səmərəli istifadə edilməsi auditin analitik proseduraları vasitəsilə öyrənilir və qiymətləndirilir. Hazırda auditin fəaliyyətinin müxtəlif spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla onun bütün inkişaf etmiş ölkələrdə geniş struktur təşkilati forması mövcuddur. Təsərrüfat prosesinin genişlənməsi və müxtəlif əməliyyatların mürəkkəbləşməsi auditin qarşısında yeni vəzifələr qoyur. Belə ki, əvvəllər auditor yalnız təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarının müstəqil mühasibat yoxlanması üçün dəvət olunurdursa müasir şəraitdə onun qarşısında daha cəmiyyət vəzifələri və öhdəliklər durur. Auditin müstəqil fəaliyyət növü olmaqla bütün təsərrüfat subyektlərinə nüfuz edir, müəssisənin işinin səmərəli təşkili, məsrəflərin qanunauyğunluğu, mənfəətin əldə edilməsi və bölüşdürülməsi ehtiyatlardan səmərəli istifadə olunması və onların optimal əlaqələndirilməsi, elmi-texniki tərəqqinin son nailiyyətlərinin tətbiqi səviyyəsi, sosial problemlərin həlli və insan kapitalının formalaşması üzrə vəziyyəti qiymətləndirir.

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, auditin mahiyyəti və məzmunu yalnız idarəetmə ilə qarşılıqlı əlaqədə, xüsusilə də iqtisadiyyatın idarə edilməsi prosesində daha geniş açıla bilər. Mövcud ənənəyə görə, idarəetmə funksiyası idarəetmə sisteminin iki elementi – obyektiv və subyektiv üzrə müəyyən edilir. İdarəetmə obyektini dedikdə, istehsalın elmi-texniki səviyyəsi, istehsalın əsas və xidmətedici obyektləri, məhsulun keyfiyyəti, əmək və əmək haqqı, maliyyə-kredit və digər məsələlər başa düşülür. İdarəetmənin subyektiv idarəetmə işlərinin elə bir növlərə ayrılmasına əsaslanır ki, onlardan hər birinin idarəetmə prosesində funksional vəzifəsi mövcud olur. İdarəetmə funksiyasının təsnifatını ayrı-ayrı işlərin müxtəlif variantları üzrə qruplaşması nəticəsində müxtəlif məzmun daşıya bilər. Lakin, bütün hallarda iqtisadçıların hamısı nəzarəti idarəetmənin vacib elementlərindən biri hesab edir. Aparılan tədqiqatlar

nəticəsində maliyyə təhlili ilə idarəetmənin (menecmentin) ən mühüm elementlərindən biri sayılan audit arasında qarşılıqlı əlaqələrin xarakterinin aşkara çıxarılması məqsədilə müəllif tərəfindən qarşıya qoyulmuş vəzifələr kompleksi müvəffəqiyyətlə həll edilmişdir. Fikrimizcə, təhlil materiallarını yekunlaşdıraraq konkret nəticələr çıxarmaq və müəyyən olunmuş nöqsanları aradan qaldırmaq məqsədilə aşağıdakı təkliflər paketinin işlənilib hazırlanması məqsədəuyğun sayıla bilər.

1. Məlumdur ki, bazar münasibətlərinə keçidlə əlaqədar olaraq ölkəmizdə dünya təcrübəsi ilə analoji olan, bizim üçün tamamilə yeni sayılan, mühasibat və maliyyə hesabatlarının tərtibinin düzgünlüyünə nəzarəti həyata keçirən auditor işinin yaradılması tələb olunur. Lakin, ölkə praktikası üçün yeni olan auditin mahiyyətinin tam mənimsənilməməsi iqtisadi ədəbiyyatlarda onun müxtəlif tərəflərinin formalaşmasına gətirib çıxarır. Fikrimizcə, xarici ölkə təcrübəsinin sintezi əsasında işlənilib həxırlənmiş və «Auditor xidməti haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununda öz əksini tapmış tərif ölkə nəzəriyyəsi və təcrübəsi üçün daha məqbul hesab edilə bilər.

2. Aydınır ki, auditor dəlillərinin toplanması müxtəlif üsul və metodların köməyi ilə həyata keçirilə bilər. Fikrimizcə, təcrübədə müşahidə, sənədləşdirmə, faktiki nəzarət, təsdiqetmə, sorğu hesablamalarının dəqiqliyinin yoxlanılması və analitik proseduralar daha səmərəli metodlar sayılır. Lakin, analitik proseduraların metodikasının nəzəriyyə və praktikada az işlənməsi onun tətbiqi imkanlarını minimuma endirir.

3. Nəzəriyyə və praktikada analitik proseduralar iki aspektdən nəzərdən keçirilir. Təsərrüfat subyektlərində mühasibat uçotunun dəqiq və dürüst aparılmasının, mühasibat və maliyyə hesabatlarının tərtibinin düzgünlüyünü sübut edən faktların toplanması bu aspekt sayılır. İkinci halda, analitik proseduralar auditin müxtəlif mərhələlərində geniş tətbiq olunan mühüm auditor proseduralarından biri kimi nəzərdən keçirilir.

4. Nəzəriyyə və praktikadan görüldüyü kimi, müasir şəraitdə analitik proseduralar auditor yoxlamalarının ayrılmaz tərkib hissəsi hesab olunur. Analitik

proseduralardan auditor yoxlamalarının planlaşdırma, bilavasitə auditor yoxlamalarının aparılması və yekun mərhələsində istifadə oluna bilər. Planlaşdırma mərhələsində istifadə olunan analitik proseduralar kənarlaşmaları aşkar etməyə imkan verən auditor yoxlamaları ssenarisinin işlənilib hazırlanması üçün vacib şərt sayılır. Bundan başqa analitik proseduralar «xarakterik» asılılığının müəyyən edilməsi, gözlənilməyən və eləcə izah edilməsi mümkün olmayan faktların aşkara çıxarılması və auditin yekun mərhələsində kompleks maliyyə təhlilinin həyata keçirilməsi məqsədilə tətbiq olunur.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. «Auditor xidməti haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 16 setyabr 1994-cü il.

2. «Mühasibat uçotu haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 1 yanvar 2005-ci il.
3. «Müəssisələrin uçot siyasəti haqqında Əsasnamə», 23 yanvar 1997-ci il.
4. Адаев Ю.В. Анализ эффективности хозяйственной деятельности предприятий в условиях рынка и аудит: Учебное пособие. – Пенза, 1995.- 276с.
5. Адамс Р. Основы аудита: Пер. с англ./ Под ред. Я.В.Соколова. – М.: Аудит, ЮНИТИ. 1995. – 398с.
6. Анализ экономики. Страна, рынок, фирма. Под ред. проф. В.Е.Рыбалкина. учебник. – М.: Междунар. Отношения, 1999.-304 с.
7. Анализ хозяйственной деятельности в промышленности: Учебник Л.А.Богдановская., Г.Г.Виногоров., О.Ф.Мигун и др. Под общ. ред. В.И.Стражева. -2-е изд., Стереотип. –Мн.: Выщ. шк., 1996.-363с.
8. Андреев В.Д. Практический аудит. Справочное пособие. –М.: Экономика. 1994-366с.
9. Audit (izahlı lüğət): Bakı. Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatası, 1996-502s.
10. Баканов М.И., Шеремет А.Д. Теория экономического анализа. –М.: «Финансы и статистика», 2002-416с.
11. Гиляровская Л.Т., Стольная Н.В. Экономический анализ в аудировании деятельности компании США //Бухгалтерский учет. 1992.№9.
12. Данилевский Ю.А. Общий аудит в вопросах и ответах. М.: Бухгалтерский учет, 1995-176с.
13. Ефимова О.В. Финансовый анализ. –М.: «Бухгалтерский учет», 2002-528с.
14. Зудилин А.П. Анализ финансового положения капиталистического предприятия и использованного им капитала. М.: УДН, 1982-128с.
15. Зудилин А.П. Учись читать бухгалтерскую отчетность партнера и конкурента.-М.: Изл-во Российского УДН, 1993-162с.

16. İsmayılov N.M. Bazar münasibətləri şəraitində müəssisənin (firmanın) maliyyə nəticəliyinin təhlili. // «Maliyyə və uçot», 2001, 12, s. 15-21; 2002, 1, s. 10-14; 2002, 2, s. 22-28.
17. Səbzəliyev S.M. Mühasibat (Maliyyə) hesabatı. Dərs vəsaiti. 2003
18. Пашков Д.А. – Бухгалтерский учет и анализ за рубежом. Минск. 2002
19. Нидлз Б., Андерсон Х., Колделл Д. – Принципы бухгалтерского учета. Перевод с английского языка. Москва, 1997
20. Палий В.Ф. – Международные стандарты финансовой отчетности. Учебное пособие. Москва, 2010
21. Бурцов В.В. Государственный финансовый контроль. Москва, 2000
22. Мельник М.В. и др. Ревизия и контроль. Москва. 2004
23. Бухгалтерский учет и анализ в США. М.: «Истсервис». 1941, 298 с.
24. Белобородова В.А. Бухгалтерский учет с основами экономического анализа М.: Финансы и статистика, 1998-352 с.